

Melekler, Vatanperverler ve Ajan Provokatörler: Mutlakiyet Devri Diyarbakır Okul Gençliği, Bürokrasi ve Ziya Gökalp'in İdadi Öğrenciliği'ne İlişkin Soruşturma Kayıtları (1894-1895)

**Selçuk Akşin Somel
(Sabancı Üniversitesi)**

Giriş

Bu makalenin konusu Mutlakiyet döneminde Abdülhamit aleyhtarı olayların 1890'lı yıllarda ortaya çıktığı Diyarbakır İdadi Mektebi'nde Ziya Gökalp'in de öğrenci olduğu zaman dilimine ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Bâb-ı Âli Evrak Odası fonu'nda bulunan bir soruşturma evrak grubunu sunarak tartışmaktır.¹ Soruşturma sırasında ön plana çıkan kişilik sadece Ziya Gökalp'in kendisi değil, genç Ziya'nın okul arkadaşları ve Diyarbakır vilayeti'nde görevli Necip Nadir Efendi'dir. Soruşturma evrakının içeriği bize 1890'ların başında imparatorluğun hayli uzak bir köşesi olan Diyarbakır vilayetinin merkezindeki düşünsel eğilimleri ve huzursuzlukları, ayrıca vilayet maarif bürokrasisindeki çekişmeleri ve entrikaları ortaya koymaktadır.

Önceleri ele alınan soruşturma gömleklerinin dikkat çekici olmasının nedeni, soruşturma içerisinde Ziya Gökalp adının zikredilmesi idi. Ancak evrak incelendikçe sadece genç Ziya'nın erken yaşam öyküsüne dair bazı yeni verilere erişilmekle kalmamış, başta Ziya'nın arkadaş çevresi olmak üzere o sırada Diyarbakır İdadisi muallimlerinden olan ve sonra İkinci Meşrutiyet devrinin ilk aylarının muhalif gazetecileri arasında tanınacak olan Necip Nadir Efendi hakkında ilginç bilgilere ulaşılmıştır.

İlkönce elimizdeki soruşturma gömlekleri irdelenecek, sonra Ziya'nın gençliği ve 1894-95 devresinde Diyarbakır İdadisi'nde patlak veren hadiselerin mevcut tarih yazımındaki yansıması ve Necip Nadir olgusu ele alınacak, nihayet arşiv belgelerinden çıkarsanan verilerle günümüze değin Ziya Gökalp araştırma literatüründeki anlatımlar karşılaştırılarak yeni bazı bilgi ve yorumlara erişilmeye çalışılacaktır. Böylelikle, birincisi Ziya Gökalp'in biyografisine bir katkı sağlanacak, ikincisi 1890'ların Diyarbakır İdadisi öğrencilerinin bir bölümünün zihin dünyaları ve kaygılarına dair bir değerlendirme sunulacak, bunlara ilaveten Necip Nadir Efendi'nin hayatı ve faaliyetleri ışığında son dönem kâh Osmanlı idaresinde görev almış, kâh sürgüne uğramış bir bürokratik kişilik gözler önüne serilecektir. Makalenin sonunda seçilmiş belgelerin transkripsiyonu verilmiştir.

Soruşturma evrakının konusu olan Diyarbakır İdadi Mektebi 1890'lı yıllarda şehir surlarının dışında bulunuyordu.² O sıralar surdışı çevresi henüz kentleşmemiş olup daha ziyade kent halkı tarafından tenezzüh yeri olarak kullanılan bahçelik alanlardı. Tam gün eğitim yapılan idadi mektebinde öğrencilerden yatılı olmayanlar her akşam okul bitiş töreni yapıldıktan sonra gözetmenler (mubassırlar) denetiminde mektep binasından suriçindeki evlerine takımlar halinde

yürüyerek ulaşıyorlardı. O yıllarda Diyarbakır şehri hayli kozmopolit bir nitelik taşımaktaydı. Müslümanların yanı sıra başta Ermeni Gregoryen cemaati olmak üzere Süryani Ortodokslar ve Keldanî Katolikler kaza nüfusunun önemli bir kısmını teşkil ediyorlardı. Hatta sadece sur içi yerleşim itibarıyla 1882-1883 civarında 10655 nüfusun 5010'u Müslim ve 5645'i Gayrı Müslimdi.³ 1894-95 yılları Ermeni huzursuzluklarının Anadolu çapında yoğunlaştığı ve büyük devletlerin diplomatik müdahalelerinin söz konusu olduğu bir zaman dilimi olmasından ötürü Yıldız Sarayı ve Bâb-ı Âli bu devrede özellikle tedirginlik içerisindeydi.

Bâb-ı Âli Evrak Odası 525-39347 Numaralı Gömlek

Diyarbakır İdadisi'ne ilişkin soruşturma evrakının birincisi Bâb-ı Âli Evrak Odası fonu (BEO) 525-39347 numara ve 2 Cemaziyelahir 1312 (1 Aralık 1894) tarihli gömlekte bulunmaktadır. Burada toplam üç adet belge mevcuttur. Gömlekte kronolojik sıra itibarıyla birinci evrak 23 Ekim 1894 (11 Teşrinievvel 1310) tarihli bir arıza olup "bende Necip Nadir" imzasıyladır. Sadrazam Cevat Paşa'ya hitaben yazılmış olduğu tahmin edilen bu arızada Necip Nadir özetle Diyarbakır'ın "büyük bir menba '-ı fesâd olduğu" vurgusuyla söze başlayarak bundan iki gün önce (21 Ekim 1894/9 Teşrinievvel 1310) Pazar akşamı idadi öğrencilerinin okul avlusunda akşam yoklaması sırasında "Padişahım çok yaşa" yerine "Milletim çok yaşa" diye bağırduklarını ihbar etmektedir. Arıza yazarına göre idadinin bulunduğu bölgede Pazar günleri şehir halkı tenezzüh ettiğinden söz konusu hadise herkesin gözü önünde cereyan etmiş ve özellikle de Ermeni ahali arasında dedikodulara ve hatta tahrike neden olmuştur. Bu noktada Necip Nadir aktardığı olayın esas kaynağının Vilayet İdare Meclisi üyesi Pirinççizâde Ârif Bey'in yeğeni ve âdeta evladı durumunda olan idadi öğrencisi Ziya olduğunu vurgulamakta ve Ziya'yı "hain" olarak nitelendirmektedir. Bunun yanı sıra arızada Ziya'yı "taht-ı te'sîr-i mefsedetkârânesinde terbiye" ettiğini iddia ettiği Ârif Bey'e saldırılmakta ve Diyarbakır'da sahip olduğu nüfuz dolayısıyla memurların idadi mektebindeki hadiseyi soruşturmaktan çekindiklerini vurgulanmaktadır. Necip Nadir'e göre bölgedeki görevlilerin iktidarsızlığı dolayısıyla bu durumu Ermeniler ve yabancı görevliler istismar edeceklerdir. Arızada ayrıca yazar rejime sadakatini kuvvetle beyan etmekte ve hükümeti başta Ârif Bey olmak üzere yerel bürokratlara ve öğrencilere karşı âcilen önlem almaya çağırılmaktadır.

Gömlekteki ikinci evrak Bab-ı Âli'den Diyarbakır Vilayeti İdaresi'ne gönderilen 30 Kasım 1894/18 Teşrinisani 1310 tarihli şifreli telgraf metnidir. Söz konusu metin görünürde Necip Nadir Bey'in arızası dolayısıyla yazılmış gibi görünmektedir. Ancak Necip Nadir Bey'in arızası ile telgraf arasındaki bir ayı aşan zaman farkı dikkat çekicidir. Bir olasılıkla Necip Nadir arızayı posta ile göndermesi dolayısıyla Diyarbakır'ın ücra konumu nedeniyle mektup Bab-ı Âli'ye yaklaşık bir ay geçtikten sonra intikal etmiş olmalıdır. Telgraf metninde arızadaki iddialar özetlendikten sonra bunların doğru olup olmadığının tahkik edilmesi ve ayrıca söz konusu hadisenin neden şimdiye değin İstanbul'a bildirilmediği konusunda âcilen bilgi istenmektedir.

Takımdaki son evrak Diyarbakır Vali Vekili Enis Bey tarafından Sadaret'e yanıt olarak gönderilen 1 Aralık 1894/19 Teşrinisani 1310 tarihli şifreli telgraftır. Burada İdadi Mektebi'nde gerçekleşen hadiseden vilayet idaresinin şu ana değin haberdar olmadığı belirtildikten sonra Sadaret'ten gelen emir üzerine Vilayet Maarif Müdürlüğü'ne durumun sorulduğu vurgulanmaktadır. Maarif Müdürlüğü'nden gelen yanıtta göre bundan bir buçuk ay önce İdadi Mektebi'nin beşinci yıl öğrencilerinin okul yönetmeliğine aykırı bazı davranışlarından ötürü İdadi Müdür Vekili'nin şikayette bulunmuş olduğu, dolayısıyla Maarif Müdür Vekili'nin bizzat soruşturma başlatarak öğrencilerin ders yapmak ve yazı yazmak konusunda müdür ve öğretmenlerine karşı sergiledikleri itaatsizlik araştırılırken bundan altı ay önce öğrencilerin okul çıkışında mutata olan “*Padişahım çok yaşa*” duasını yaparken⁴ bazılarının “*Padişahım milletinle çok yaşa*” dediklerinin saptandığı belirtilmektedir. Bunun üzerine öğrencilerin ayrıca bu konuda sorguya çekildikleri, fakat çocuklardan alınan karşılıkların genelde çelişkili olduğu, söz konusu hadiseyi teyit eden bazı öğrencilerin ise tahta çıkış ve doğum yıldönümü vesilesiyle Padişah'ı yüceltmek amacıyla mutata ibareden farklı olarak mezkûr ifadeyi vezinli bir mısra halinde bir iki defa söylediklerini kabul ettikleri rapor edilmektedir. Metnin sonunda vilayet maarif idaresinin konuyu daha fazla soruşturmaya gerek görmediği, öğrencilere gerekli uyarılar yapılarak sadece nizami ibarenin söylenmesi konusunda nasihatta bulunulduğu, ayrıca sözü geçen hadisenin şehirde herhangi bir şekilde söylentilere yol açmamış olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra telgrafta, gerçek durum bu merkezdeyken konunun farklı bir biçimde yansıtılmasının Diyarbakır'da var olan husumet ilişkilerinden kaynaklandığı vurgulanmaktadır.

Diyarbakır Vali Vekili'nin bu metninde dikkati çeken hususlardan birincisi söz konusu telgrafta belirtilen zaman bilgilerinin Necip Nadir'in gönderdiği zaman bilgileriyle uyuşmamasıdır. Necip Nadir'in belirttiği zaman 21 Ekim 1894 iken Enis Bey'in telgrafına göre söz konusu olay bundan altı ay önce, yani Haziran veya Temmuz 1894 civarlarında cereyan etmiş olmalıdır. İkincisi, Necip Nadir'in hadiseyi rejim aleyhtarı faaliyetler kapsamında ihbar etmesine karşın vilayet maarif idaresinin konuyu bazı öğrencilerin masumca bir tavırları olarak sunmasıdır. Ayrıca, Necip Nadir başta Pirinçizâde Ârif Bey ve Ziya olmak üzere bazı somut isimleri Bab-ı Âli'ye ihbar etmesine karşın Diyarbakır'dan çekilen telgrafta herhangi bir kişiden söz edilmemektedir. Sonuncu olarak, Diyarbakır Vali Vekili söz konusu vakanın olduğundan farklı gösterildiğini, yani çarpıtıldığını belirterek bunu kişisel gareze bağlamak suretiyle adını vermeksizin Necip Nadir'i suçlamaktadır.

Bâb-ı Âli Evrak Odası 560-41978 Numaralı Gömlek

Ele aldığımız bu üç belgeden oluşan gömlekten sonra aynı hadiseyle bağlantılı görünen BEO fonunda 560-41978 numara ve 28 Ocak 1895/1 Şaban 1312 tarihli başka bir gömlek karşımıza çıkmaktadır. Yine üç belgeden oluşan bu gömleğin varlığı yukarıda Diyarbakır Vali Vekili Enis Bey'in açıklamalarının İstanbul'da pek de tatmin edici bulunmadığının kanıtı olarak mütalaa

edilebilir. Üstelik bu gömlekteki belgelerden anlaşıldığı üzere Diyarbakır İdadisi'nde yeni bazı olaylar cereyan etmiş olmalıdır. Nitekim belgelerden tarih sırasıyla birinci olanı bir sorgu tutanağını ihtiva etmektedir.

8 Ocak 1895/27 Kânunievvel 1310 tarihli ve Diyarbakır Maarif Müdürü Vekili Ali Murat Talât ile Vilayet Mektupçusu Remzi mühürlü sorgu tutanağında “*Mekteb-i İ‘dâdî’nin beşinci sene talebesi arasında mektebin nizâmât-ı dâhiliyesi hilâfında ba‘zı mu‘âmelenin vuku‘bulduğu işitilmekle olabada icrâ edilen tahkikat varakasıdır*” başlığını görmekteyiz. Toplam altı sayfalık bu sorgu defteri esasında idadi mektebinin en üst düzey iki görevlisinin, yani idadi müdürü ve idadi müdür yardımcısının vakaya karışan okul hocaları ve öğrencilerini sorgulama sonuçlarını içeren bir rapor niteliğindedir.

İlk olarak idadi müdürü Muhsinzâde Ali İrfan Bey’in ifadesiyle karşılaşıyoruz. Birinci soru “*Sizden rivâyeten Mekteb-i İ‘dâdînin beşinci sene talebesi beyinde vuku‘bulduğu Ma‘ârif Müdüriyeti Vekâleti’nden haber verilen mu‘âmele ne gibi şeylerdir? Talebe-i mevcûde her akşam mektepten me‘zûn olacakları zaman ne yapıyorlar?*” biçimindedir. Bu sorunun bizatihi kendisi bize söz konusu sorgulamanın ana nedeninin İrfan Bey’in Vilayet Maarif Müdürlüğü’ne yaptığı ihbar olduğuna işaret etmektedir.

Bu soru üzerine İrfan Bey 5 Ocak 1895/24 Kânunievvel 1310 günü beşinci sınıf öğrencilerinin müzakere saatinde mektep müdür yardımcısı Hakkı Efendi’nin sınıfta görevdeyken maruz kaldığı siyasi nitelikli beyan ve soruları aktarmaktadır. Buna göre müzakere esnasında öğrencilerden Faik Efendi 1870’deki Fransa-Prusya savaşı konusunu açarak Fransızların Almanlara yenilmiş olmalarına karşın kısa zamanda savaş tazminatını ödedikleri ve mağlubiyetin etkilerini ortadan kaldırmış oldukları, bunun ise sadece halkın yurtseverliği, vatan ve milletlerini sevmeleri sayesinde mümkün olabildiği, hatta Almanlara karşı nefretlerini açığa vurarak kaybettikleri toprakları geri kazanmak için ellerinden geleni yaptıklarını belirttikten sonra sözü 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’na getirerek “*Biz ise Rusya ile olan muhârebe-i âhîrede bu kadar zâyi‘âta uğradık. Şu hâl benim hamîyyet-i milliyemi galeyâna getiriyor. Biz de o yerleri istirdâd için çalışmalıyız ve dâ‘imâ Rusya’ya karşı izhâr-ı kîn ve husûmet eylemeliyiz*” demiştir. Bu sözler karşısında Hakkı Efendi, Faik Efendi’yi ders kitapları haricindeki konular hakkında konuşmaması hususunda uyarması üzerine diğer bir öğrenci, Haşim Efendi müdahale ederek arkadaşının söylediklerinin tamamen doğru olduğu ve dolayısıyla uyarıların haksız olduğunu dile getirmiştir. Söz konusu durum üzerine Hakkı Efendi adı geçen öğrencileri alıkoymak üzere belge düzenleyince Faik Efendi bu tarz önlemlerin anlamsızlığından dem vurarak arkadaşları Ziya’nın intihar teşebbüsünü örnek göstermiş ve “*biz de millet uğrunda fedâ-yı cân ederiz*” demiştir. Öğrencilerin yola gelmediklerini gören Hakkı Efendi öğrencileri “daireye haber vermekle”, yani polise şikâyet etmekle tehdit etmiştir. Sonuç olarak Hakkı Efendi olanları İrfan Bey’e belirtildiği biçimiyle aktarmıştır. Aynı akşam İrfan Bey söz konusu öğrencileri odasına çağırarak ayrıca öğretmenlerine karşı itaatkâr olmaları konusunda uyarı ve tehditlerde bulunduktan sonra aynı gece hadiseyi Maarif Müdürlüğü’ne bildirdiğini belirtmektedir.

Sorunun ikinci kısmı olan öğrencilerin okuldan çıktıklarında ne yaptıkları hususunda İrfan Bey, öğrencilerin her akşam saf halinde durdukları ve ödülleri veya cezaları kendilerine bildirilerek verildikten sonra gündüzlü olanların nizami bir biçimde ve gözetim altında şehre doğru götürüldüklerini, Cuma akşamları ise tüm öğrencilerin trompet eşliğinde “*Padişahım çok yaşa*” duasını okuduklarını vurgulamaktadır.

Bunu izleyen, Cuma akşamları okulun kapanışı sırasında herhangi bir hadise olup olmadığı sorusunu İrfan Bey olumsuz yanıtlamıştır. Daha sonraki soru ise şöyledir: “*Talebe-i mevcûdenin mektep dâhilinde başka hiç bir münâsebetsiz hâl ü hareketlerini görmemişsiniz. Şehr-i hâlin yirmi ikinci Perşembe günü akşamı [yani 3 Ocak 1895/22 Kânunievvel 1310] yine beşinci sene talebesinden olup kendi hânesinde intihâr etmek isteyen Ziyâ Efendi'nin sûret-i intihârı hakkında mektepçe ne ma'lûmâtınız vardır?*”

Bu noktada İrfan Bey bize beşinci sınıf öğrencilerinin bir bölümü arasında varolan huzursuzluğa işaret eden şu bilgileri vermektedir: Din bilgisi hocası Mahmut Efendi'nin İrfan Bey'e bildirdiğine göre beşinci sınıf öğrencilerine din dersi verdiği esnada Allah'ın sıfatlarından ve meleklerden bahsetmesi üzerine öğrencilerden Ziya, Haşim ve Faik Efendiler söz alarak “*Melâ'ike nasıl şeydir? Bir şey'in ismi olup da cismi olmaması kabil midir? Buna hemen inanmakta tereddüd edeceğimiz geliyor. Ve mâdem ki fezâ-yı lâ-mütenâhî bir cisimdir, Cenâb-ı Hakk'ın da bir cisim olması iktizâ eder. Hâlbuki siz cisim olmadıktan başka ne olduğunu da söylemiyorsunuz, bu nasıl şeydir?*” demişlerdir. Öğrencilerin bu tavrı karşısında Mahmut Efendi âyetlere ve hadislere iman edilmesi gereğini vurgulamasına karşın söz konusu gençler akılcı kanıtlar konusunda ısrarcı olmuşlar, Mahmut Efendi ise diyecek başka bir şey bulamamıştır. Mahmut Efendi'ye atfen aktarılan bu bilgilerden sonra İrfan Bey, Ziya Efendi'nin intihar girişimi konusunda doğrudan bir bilgi sahibi olmadığını, buna karşın herhangi bir uygunsuz halini gözlemlememiş olmasına karşın Haşim ve Faik Efendilerle aynı düşünce çizgisinde olduğunu, “*...mûmâileyhin bu mu'âmelesi üzerine mektebe 'adem-i kabulünü de Ma'ârif Müdüriyeti Vekâleti'ne yazmak üzere*” bulunduğunu bildirmektedir.

İdadi Müdürü İrfan Bey'in ifadesinden sonra İdadi Mektebi'nin müdür yardımcısı Hakkı Efendi'nin açıklamalarını görmekteyiz. Birinci soru “*Şehr-i hâl-i Rûmînin yirmi dördüncü Cum'a Ertesi günü [yani 5 Ocak 1895/24 Kânunievvel 1310] mekteb-i i'dâdînin beşinci sene talebesi müzâkeresine siz mi gittiniz? Siz gitmişseniz talebe-i mûmâileyhümânın hangilerinden ne gibi sözler işittiniz?*” üzerine Hakkı Efendi yukarıda İrfan Bey'in naklettiklerine ek olarak şu ayrıntıları da vermektedir: Buna göre öğrencilerden Haşim Efendi müzakere sınıfında söz aldığı anda Almanya'ya yenilmesi üzerine Fransa'nın basını özgür kılarak beş yaşındaki çocukları dahi Almanya'ya karşı fikren teşvik ettiği, aynı şekilde basın özgürlüğünün buraya da getirilmesi suretiyle “*çocuklarımız dahî Fransızların Almanlara olduğu gibi Rusya'ya daha çocuk yaştan hasım olsalar işte daha güzel olur*” dediğini aktarmaktadır.

Hakkı Efendi'ye yöneltilen diğer sorular ve verilen yanıtlar İrfan Bey'inkilerden özünde farklı olmadığı için ayrıntılarına girilmeyecektir.

Toplam altı sayfalık bu tahkikat varakasına ilişkin şu saptamalarda bulunmak mümkündür: Birincisi, Ziya Gökalp'in 3 Ocak 1895/22 Kânunievvel 1310 günü intihar girişiminde bulunduğunu öğreniyoruz. Ziya'nın arkadaşları olan Faik ve Haşim'in 5 Ocak 1895/24 Kânunievvel 1310 günü, yani Ziya'nın intihar girişiminden iki gün sonra akşamleyin müzakere sınıfında Hakkı Efendi ile tartışmaları ve Faik'in Ziya'nın intihar teşebbüsünü örnek göstererek "*biz de millet uğrunda fedâ-yı cân ederiz*" demesi söz konusu intihar girişiminin çocukları ne denli sarsmış olduğuna bir delildir. Üstelik aradan sadece iki gün geçmesinden ötürü Ziya'nın henüz hayati tehlikeyi atlatmadığı ve o zamanın Diyarbakır'ındaki tıbbî şartlar da göz önünde tutulacak olursa gençlerin içinde buldukları üzüntü ve belki de umutsuzluk halini tasavvur etmek mümkündür. İkincisi, Diyarbakır gibi o zamanın oldukça ücra bir vilayet merkezinde idadi gençlerinin Fransa-Prusya savaşı ve sonuçları üzerine kafa yormuş olmaları dikkate değerdir. Bu bağlamda vatanperverliğin ve basın özgürlüğünün de vurgulanması ilginçtir. Mutlakiyet dönemi tarih ders kitaplarının kısıtlı bilgi içeriği ve ayrıca dönemin basın hayatının maruz olduğu sıkı sansür politikası dikkate alınırca gençlerin siyasete ve dış dünyaya ilişkin alternatif bilgi kaynaklarına erişimlerinin olduğunu anlıyoruz. Ama daha da çarpıcı olan husus melekler ve Allah konusunda din öğretmeniyle girilen münakaşadır. Söz konusu tartışmanın tarihi verilmemekle beraber Mahmut Efendi'yi sıkıştırırlar arasında Ziya'nın da olması söz konusu hadisenin daha önceki günlere veya aylara ait olduğunu göstermektedir. Böylesine Pozitivizm kokan bir münakaşanın Diyarbakır idadisinde yer alması bize yine adı geçen çocukların farklı bilgi kaynaklarına ve toplumsallaşma süreçlerine maruz kaldıklarını ortaya koymaktadır. Tahkikat varakasinda beliren bir diğer husus İdadi Müdürü İrfan Bey'in Ziya'nın okula kabul edilmemesi konusunda Maarif Müdür Vekili'ne yazı yazacağını bildirmesidir. Burada okuldan neyin kastedildiği anlaşılacakla beraber o sıralarda Ziya Gökalp'in İstanbul'daki Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi'ne başvurduğunu ve 1895'de buraya kaydolduğunu biliyoruz.⁵ İrfan Bey'in sözünü ettiği okul bir olasılıkla Mülkiye Baytar Mektebi olabilir.

Gömlekteki tahkikat varakasından sonra tarih sırasıyla karşımıza çıkan belge Diyarbakır Vali Vekili Enis Bey'in Sadrazam'a hitaben 9 Ocak 1895/28 Kânunievvel 1310 tarihli yazısıdır. Burada Enis Bey özetle Faik ve Haşim Efendilerin müzakere sınıfında Hakkı Efendi'yle giriştikleri münakaşayı cahilce hareket olarak niteleyerek söz konusu olayın esasında önemsiz bir şey olduğunu vurgulamaktadır. Vali vekilinin ifadesine göre aslında soruşturulmaya gerek olmamasına karşın mektepçe iki genç hakkında tahkikat yapılmıştır. Enis Bey'e göre Padişah sayesinde eğitim olanağına kavuşmuş olup huzur ve refah içerisindeki bu iki öğrenci henüz doğruyla yanlış ayırt edecek durumda olmadığından onları gözü pek davranışlara meylettirecek düşünce ve uygunsuz muamelelerden korumak ve iyi hal ve davranışa özendirmek tüm memur ve öğretmenlerin görevi olmalıdır. Bu ifadelerle Vali Vekili öğrencilerin affedilmesi gerektiği görüşünü Bab-ı Âli'ye sunmuştur.

Bundan önceki gömlek evrakında da karşılaşmış olduğumuz Vali Vekili Enis Bey burada da idareye karşı öğrencileri koruyucu bir tutum takınmıştır. Dikkat çekici bir konu Enis Bey'in gençlerin onları gözü pek davranışlara sevk edecek düşünce ve uygunsuz hareketlerden korunması gereğini vurgulamış olmasıdır. Enis Bey'in bu yaklaşımının Sadaret'ten onay görmüş olduğu bu gömleğin son belgesi olup Bab-ı Âli'den Maarif Nezareti'ne gönderilen ve temize çekiliş tarihi 28 Ocak 1895/16 Kânunisâni 1310 olan yazıdan anlaşılmaktadır. Bu belgede her iki öğrencinin davranışlarının cehalet eseri olduğu ve gerekli cezanın İdadi Mektebi tarafından verildiği vurgulanmakla beraber Diyarbakır Vilayet Vekilliği'nin de bildirdiği üzere Vilayet Maarif İdaresi'nin bu konuda dikkati çekilerek Maarif Nezareti aracılığıyla ilgili kişilere lüzumlu uyarılarda bulunulması gereğinin altı çizilmiştir.

Ele aldığımız bu iki gömlek evrak bize Diyarbakır İdadi Mektebi beşinci sınıf öğrencileri olan Ziya, Faik ve Haşim'in Mutlakiyet rejimi koşullarındaki düşünsel "başkaldırısını" ve haklarında işin ucu İstanbul'a değin uzanan bir soruşturma sürecini sergiler niteliktedir. Söz konusu süreç Necip Nadir'in ayrıntılı ihbarıyla başladıysa bile buna Vali Vekili Enis Bey direnmeye çalışmıştır. Enis Bey'de gördüğümüz bu dirençte ayrıca Necip Nadir'e karşı örtülü bir tepki de sezilmektedir. Necip Nadir söz konusu ihbar mektubunda Mutlakiyet rejimine sadık bir bende görünümündedir. Ancak Diyarbakır bağlamında Necip Nadir isminin peşine düşüldüğünde ilginç başka bilgilere ulaşılmaktadır.

Dâhiliye Nezâreti DH-MKT 214-11 Numaralı Gömlek

Dahiliye Nezâreti'nden Diyarbakır Valiliği'ne yönelik 8 Mart 1894/1 Ramazan 1311 tarihinde temize çekilerek gönderilmiş bir yazı (BOA DH-MKT 214-11) Necip Nadir'in, ilk başta gördüğümüz Mutlakiyet rejimine sadık basit bir memur kimliğinin ötesinde bir kişilik olduğuna dair ipuçları sunuyor. Söz konusu yazı yukarıda belirtilen hadiseler ve soruşturmadan öncesine aittir. Yazının içeriği bize Diyarbakır'a sürgüne gönderilmiş olan Necip Nadir'in şehrin ileri gelenlerinin tepkisini topladığını ortaya koymakta. Dahiliye Nezâreti yazısından öğrendiğimiz kadarıyla Diyarbakır'ın meşayih, ulemâsı, eşrafı ve diğer bazı kişilerin mühürleriyle İstanbul'a gönderilmiş bir dilekçeye nazaran Necip Nadir orada İslam ahlâkını yozlaştırmaya çalışmakta, gece gündüz konsolosluklarda ruhban önderlerle ve bazı Ermenilerle görüşmeler yapmakta olup fena niyetlerine bağlı olarak ailesini de Diyarbakır nüfus kütüğüne yazdırmıştır. Dilekçe, Necip Nadir'in Diyarbakır'dan uzaklaştırılması ricasıyla sona ermektedir. Nezaret bu durumu Diyarbakır Valiliğine bildirerek hal ve hareketlerinin olumsuz bazı sonuçlar doğurmaması için Necip Nadir'in sıkı bir gözetim altında tutulmasını istemektedir.

BOA DH-MKT 214-11 gömleğinde ikinci bir varak dikkati çekmektedir. Müsveddesi 1 Mart 1895/16 Şubat 1310, temize çekilişi 11 Mart 1895/27 Şubat 1310 olan ve Dahiliye Nezâreti'nden Diyarbakır Valiliği'ne gönderilen bu yazı yukarıdaki belgeden tam bir yıl sonrasına aittir. Burada

Necip Nadir Efendi'ye Maarif Nezareti tarafından Diyarbakır'da öğretmenlik görevi verilmiş olduğunu öğreniyoruz. Yazının konusu Necip Nadir'e ders ücreti olarak ödenen 200 Kuruş'un kendisine sürgün ödentisi olarak tahsis edilen yevmiyesinden mahsup edilmesi ve Necip Nadir Efendi'nin bu uygulamaya itirazıdır. Bu metinde, daha önceden sadece Necip Nadir diye bahsedilen kişiye şimdi "Efendi" sıfatının eklenmiş olduğu görülmektedir.

Maârif-i Umumiye Nezâreti MF-MKT 221-40 Numaralı Gömlek

Necip Nadir Efendi'nin öğretmenliği söz konusu olunca Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı'na baktığımızda başka dikkate değer ayrıntılarla karşılaşırız. İçerisinde toplam 27 evrak bulunan MF-MKT-221-40 gömleği ağırlıklı olarak Necip Nadir Efendi'nin dilekçeleri, Maarif Nezareti'nden gönderilen yazılar, Sadrazam Cevat Paşa'nın direktifleri ve Vilayet Maarif Müdürü Mehmet Ali Aynî Bey'in itirazından oluşuyor. Bu yazılar arasında özellikle Necip Nadir Efendi ve Mehmet Ali Aynî Bey'in yazıları bize yeni ayrıntılar sunmakta.

Bu nispeten "şişkin" gömlekteki, tarih sırası bakımından ilk belge Sadrazam Cevat Paşa'dan Maarif Nezareti'ne hitaben yazılmış 15 Temmuz 1894/3 Temmuz 1310 tarihli talimattır. Burada Cevat Paşa, Necip Nadir'in Diyarbakır öncesindeki muhalif faaliyetlerine değinerek söze başlamakta ve kendisinin Bulgaristan'da bir gazete çıkararak hükümet karşıtı yayınlarda bulunduğu ve "*men '-i mefâsidi*" amacıyla idarece İstanbul'a getirilerek bazı kaymakamlıklara atandığı, sonra Diyarbakır'a zorunlu ikamete gönderildiğini belirtmektedir. Bu bilgiler verildikten sonra gerek Diyarbakır Vilayeti'nden, gerekse Dâhiliye Nezareti'nden gelen yazılara dayanarak mezkûr kişinin uygun bir kaymakamlığa atanmasını, ancak söz konusu görev için "*islâh-ı hâl edip etmediği anlaşılmak üzere*" Maarif Nezareti'nin uygun bulacağı geçici bir göreve tayin edilmesine ilişkin bir Padişah iradesi çıktığını vurgulayarak nezaretten söz konusu iradeye uyulması talimatını vermektedir.

Sadrazam Cevat Paşa kaynaklı bu talimat bize Necip Nadir'in uygun bir kaymakamlığa atanması konusunda Yıldız Sarayı kaynaklı bir iradenin varlığını ortaya koyuyor. İşin aslının ne olduğu belirsiz olmakla beraber Necip Nadir'in bir olasılıkla Yıldız Sarayı'na kişisel olarak başvurarak önceki eylemlerinden ötürü nedamet arz etmiş olduğu ve bundan ötürü Yıldız Sarayı'nın söz konusu iradeyi yayınladığı olasılık dahilindedir. Veya Necip Nadir'in daha önceden Yıldız'da nüfuzlu bir koruyucusu veya koruyucularının olduğu da düşünülebilir.

Sadrazam talimatını içeren 15 Temmuz 1894 tarihli metnin mealen yaklaşık aynısı 23 Temmuz 1894/11 Temmuz 1310 tarihinde o zamanlar henüz Dâhiliye Nâzırı olan Halil Rıfat Paşa tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir. Halil Rıfat Paşa'nın yazısında görülen bir fark, burada özellikle kaymakamlık görevini üstlenecek kişi hakkında "*...bir kazayı idâre ve ahâlisinin hukukunu muhâfazaya me'mûr olduğu cihetle vazîfesi pek mühim olduğundan bu gibi adamların* [yani Necip Nadir – S.A.S.] *kaymakamlığa ta'yîni câ'iz olmayıp efkâr-ı ihtilal-cûyâne*

erbâbından ve sû-i ahlâk eshâbından olmayan nâmuslu ve müstakîm ve merkeziyet usulü taraftarı olanların ta'yini lâzîmeden bulunduğu...” vurgusu yapılmaktadır. Burada biz Dâhiliye Nâzırı'nın, Padişah iradesi karşısında eli kolu bağılı olsa bile Necip Nadir'in atanması konusundaki hoşnutsuzluğunu resmî ağızdan ifade etmiş olduğunu görmekteyiz.

Halil Rifat Paşa'nın Maarif Nezareti'ne gönderdiği bu yazının arka sayfasında Meclis-i Kebîr-i Maarif'in 20 Ağustos 1894/8 Ağustos 1310 tarihli görüşünü görmek mümkündür. Söz konusu meclis Necip Nadir'in Diyarbakır İdadisi'nde öğretmenlik görevine atanabileceğini, ancak ne tür bir öğretmenlik yapabileceği hususunda Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nün karar vermesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla bu onay görüşüne dayanarak Necip Nadir'in Diyarbakır İdadi öğretmenliğinin gerçekleşme sürecine girdiğini söyleyebiliriz.

Bu esnada henüz işsiz olduğu iddiasıyla Necip Nadir Efendi de boş durmamış, Sadrazam'a hitaben bir dilekçe yazmıştır. 30 Temmuz 1894/18 Temmuz 1310 tarihli bu dilekçede Necip Nadir Efendi ağırlıklı olarak mağduriyetini ve taleplerini dile getirmektedir. Örneğin dilekçe yazarına göre Konya'ya bağlı Karapınar Kaymakamlığı'nda iken görevinden alınarak Diyarbakır'a sürülmesinin herhangi bir hukukî dayanağı yoktur, yani haksızlığa uğramıştır. Bu yazıdan Necip Nadir'in iki seneden fazla, yani 1892'den beri Diyarbakır'da zorunlu ikamete tabi kaldığını öğreniyoruz. Dilekçe yazarına göre söz konusu süre zarfında Diyarbakır memurları ve halkı kendisinin mağdur halini görmüşler ve durumunun zorluğunu anlamışlardır. Bundan ötürü Vilayet İdare Meclisi 12 Haziran 1893/31 Mayıs 1309 tarihli bir mazbatayla Sadaret'e başvurarak Necip Nadir'in sefil halden kurtarılmasını istemiş, bunun üzerine Sadrazamlık'tan da 6 Temmuz 1893/24 Haziran 1309 tarihli bir emirnameyle mezkûr kişiye Diyarbakır Vilayeti dahilinde uygun bir memuriyet ayarlanması buyrulmuştur. Ancak vilayetin Necip Nadir'i Silvan Kaymakamlığı'na atama girişimi başarısız olmuş ve dilekçe yazarının bundan sonraki çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Öte yandan bakması gereken aile bireylerinin çokluğu Necip Nadir'i bunaltmaktadır. Adı geçen kişinin “*ümid-i yegâne*”si Sadrazam olduğundan bu dilekçeyi ona hitaben kaleme alarak merhametine sığınmaktadır. Necip Nadir payitahta atanmak hususunda ısrar etmeyip havası ılımlı olan Bursa, Eskişehir, Midilli, Rodos, Sakız, Halep, Şam, Humus merkezlerinden birine gönderilmeye hazırdır. Ancak Diyarbakır'da kalmak durumunda doktor ve ilaç masraflarının karşılanması ve geçiminin kolaylaşması bakımından günlük yevmiyesinin iki katına çıkarılmasını talep etmektedir.

Bundan sonraki varaklar Necip Nadir Efendi'nin Diyarbakır İdadi Mektebi'ne atanma sürecine ilişkin rutin nitelikli yazışmalar niteliğindedir. 1 Eylül 1894/20 Ağustos 1310 tarihinde Necip Nadir'in resmi atanma yazısı Maarif Nezareti'nden Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiş ve 4 Eylül 1894/24 Ağustos 1310'da Maarif Müdürlüğü bu gelişmeyi Necip Nadir'e tebliğ etmiştir.

Bunun üzerine Necip Nadir yeniden Sadaret'e 17 Eylül 1894/5 Eylül 1310 tarihli bir dilekçe yazısı kaleme almıştır. Bu yazıdan Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nün Necip Nadir'e hangi

konularda ders verme becerisine sahip olduğunu bildirmesini resmen istediğini anlıyoruz. Dilekçe yazarı bu noktada hiç de mütevazî davranmayarak “*mekâtib-i i ‘dâdîyede tadrîs edilmekte bulunan ‘ulûm ve fînûnun her birini tadrîse muktedir bulunduğu*”nun altını çizmiştir. Bu bağlamda Necip Nadir, anadili olan Arapça dahil olmak üzere Türkçe ve Fransızca dillerinde, bunlara ek olarak da matematik ve doğa bilimlerinde uzmanlığının tam olduğunu vurgulamaktadır. Daha ilerde, Necip Nadir’in resmi sicil kaydına baktığımızda bu iddialarının çok da yanlış olmadığı görülecektir. Dilekçeye geri dönecek olursak, Necip Nadir’in Sadrazam’a başvurusundaki esas amacının bir an önce Diyarbakır’dan uzaklaşmak olduğunu anlıyoruz. En büyük şikayeti “... *‘âile-i hakîre-i fakîrânemi mahvetmekte bulunan Diyarbekir’in vahâmet-i havâsı...*” olup Diyarbakır’da zorunlu ikamete tabî oluşunun gerçek nedenini bilmediğini yeniden iddia etmekte ve sürgün cezasının kaldırılmasını talep etmektedir. Öte yandan Necip Nadir önceden yaptığını tahmin ettiğimiz öğretmenlik başvurusu üzerine kendisine İdadi Mektebi’nde herhangi bir öğretmen açığı olmadığı, eğer öğretmen açığı olursa dersleri müdürün üstleneceği karşılığını veren Diyarbakır Maarif Müdürü’ne de dokundurmakta ve söz konusu maarif müdürünün kendisine yönelik keyfî tavrına işaret etmektedir. Ama Necip Nadir’in esas sorunu Diyarbakır’dan ayrılmaktır, hem de kendisine bir vilayet maarif müdürlüğü görevi verilmesi kaydıyla. Kendi ifadesine göre devlet hazinesinden kendisine bağlanacak maaşın hakkını verecek biçimde hizmet edebilmesinin koşulu ancak havası ılımlı olan bir vilayetin maarif müdürlüğüne atanmak olacaktır.

Necip Nadir’in bu dilekçe yazısı kendisini nasıl algıladığına dair ilginç bir belgedir. Anlaşıldığına göre Necip Nadir Diyarbakır idadi öğretmenliğine atanma olasılığından çok da memnun olmuş değildir. Zaten idadi mekteplerinde okutulan tüm dersleri verebilecek bilgi ve yeteneğe sahiptir. Onun esas istediği bir vilayet maarif müdürlüğü pozisyonudur. Ancak bu pozisyon Diyarbakır haricinde, havası mutedil olan bir vilayetin maarif müdürlüğü olmalıdır. Bu koşullar yerine getirildiğinde devlet Necip Nadir’in yeteneklerinden tam randıman alabilecektir. Ayrıca yerel maarif müdürü kendisine yönelik ters bir tutum içerisindedir. Bu sırada Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmet Ali Aynî Bey idi. Daha ileride göreceğimiz üzere Mehmet Ali Aynî Bey’in Necip Nadir’e dair görüşleri hayli olumsuzdur.

Bundan sonra Sadrazam Cevat Paşa’nın Necip Nadir’in idadi muallimliğine atanmasına dair Maarif Nezareti’ne gönderdiği 21 Ekim 1894/9 Teşrinievvel 1310 tarihli yazıyı görmekteyiz. Burada Cevat Paşa atama emrine rağmen işlemin bir türlü yapılmadığını vurgulayarak tayinin bir an evvel gerçekleştirilmesini istemektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere atama emri tarihi 1 Eylül 1894’tür. Yani aradan neredeyse iki ay geçmiştir. Dolayısıyla biz burada Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmet Ali Aynî’nin Necip Nadir’in atanma meselesini büyük bir olasılıkla sürüncemede bıraktığını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle, yerel bir bürokratik direnç söz konusudur.

Sadrazamın yazısından tam iki gün sonra, yani 23 Ekim 1894/11 Teşrinievvel 1310 tarihinde Necip Nadir’den Sadrazama yeni bir dilekçe yazısıyla karşılaşıyoruz. Necip Nadir bir kez daha ailesinin Diyarbakır’ın havasıyla uyum sağlayamadığını iddia ederek başka bir vilayet maarif

müdürlüğüne atanma talebini tekrar dile getirdikten sonra bu sefer yeni bir talepte bulunmaktadır. Buna göre Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmet Ali Aynî “geçenlerde” bir daha Diyarbakır’a gelmemek üzere İstanbul’a gitmiş olup Diyarbakır Maarif Müdürü Vekilliği’ne kendi ifadesiyle “maarifle herhangi bir ilgisi olmayan” Diyarbakır İdare Meclisi Üçüncü Kâtibi Talât Efendi’yi atamıştır. Burada Necip Nadir fiilen boşalmış olan Diyarbakır Maarif Müdürlüğü görevine kendisinin talip olduğunu Sadrazam’a bildirmektedir.

Necip Nadir’in bu dilekçe yazısı çeşitli bakımlardan önemlidir. Birincisi, Mehmet Ali Aynî’nin Ekim 1894 ayı içerisinde Diyarbakır Maarif Müdürlüğü görevinden fiilen ayrılmış olduğunu öğreniyoruz. Diğer bir ifadeyle Ekim 1894 sonrasında Diyarbakır Maarif Müdürlüğü’ne vekâleten Talât Efendi bakmaktadır. Buradan çıkarabileceğimiz bir sonuç Ziya ve arkadaşlarının idadi mektebinde yarattıkları hadiseler sırasında Mehmet Ali Aynî’nin Diyarbakır’da bulunmadığı verisidir. Öte yandan Necip Nadir’in “ailesinin Diyarbakır’ın havasının fenalığı ile uyum sağlayamadığı” konusunda defalarca dile getirdiği ısrarının çok da samimi olmadığı bu dilekçedeki Diyarbakır Maarif Müdürlüğü makamını talebinden anlaşılıyor.

İçerdiği talepler açısından Sadaret’e gönderilen dilekçeye çok benzer bir yazıyı Necip Nadir 27 Ekim 1894/15 Teşrinievvel 1310 tarihinde Maarif Nezareti’ne postalamıştır. Burada da Necip Nadir, Mehmet Ali Aynî’nin Diyarbakır Maarif Müdürlüğü görevinden fiilen ayrılmış olduğunu ifade ederek Diyarbakır Maarif Müdürlüğü makamını talep etmektedir. Bu dilekçe mektubu aynı zamanda bir tür özgeçmiş niteliğini taşımakta olup Necip Nadir’in düz bir idadi hocalığıyla yetinemeyecek öz gururunu ortaya koymaktadır. Bu dilekçe yazısında Necip Nadir söze bir vilayet maarif müdürlüğüne atanmamış olmanın kendisinde yaratmış olduğu hayal kırıklığı duygusunu dile getirerek başlamakta ve müktesebat itibarıyla böyle bir makama layık olduğunu ima etmektedir. Şöyle ki; her ne kadar Mekteb-i Sultanî’de birkaç yıl eğitim görüp Mekteb-i Mülkiye’nin son sınıfına değin okumuşsa da “*hasbelkader*” diploma alamamış, buna karşılık yayınladığı eserler ve basın alanındaki etkinlikleri padişahın dikkatini çekmiş ve 1887-88 sıralarında, kendi ifadesiyle “*ma’ârifçe ehemmiyeti derkâr olan*” Beyrut Vilayeti Maarif Müdürlüğü’ne tayin edilmiştir. Yani Necip Nadir, zamanında padişahın kendisini böyle bir göreve, hem de Beyrut gibi bir önemli vilayetin maarif müdürlüğüne tayin ettiğini Maarif Nezareti’ne hatırlatmaktadır. Ancak Beyrut’a gittiğinde o zamanın Beyrut valisi Rauf Paşa’nın maarif müdürlüğü yerine bir kaymakamlık önerdiğini, kendisinin de buna razı olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Necip Nadir hâlihazırdaki 200 kuruşluk Diyarbakır idadi hocalığını kendisine yedirememekle birlikte “*vecîbe-i ‘ubûdiyetten*” ötürü bu görevi geçici süreyle içine sindirmeye razı olmuştur. Bu noktada Necip Nadir sözü Mehmet Ali Aynî’nin bir daha dönmek üzere Diyarbakır’dan ayrıldığı hususuna getirerek Diyarbakır Maarif Müdürlüğü’ne aday olduğunu ifade etmektedir. En sonunda dilekçe yazarı idadi öğretmenliğinden başka seçenek olmadığı takdirde matematik hocalığını tercih ettiğini bildirmektedir.

Bundan sonra karşımıza çıkan varak Sadrazam Cevat Paşa'nın Maarif Nezareti'ne hitaben 4 Aralık 1894/22 Teşrinisâni 1310 tarihli yazısıdır. Cevat Paşa burada Necip Nadir'in yukarıda değinmiş olduğumuz 23 Ekim 1894 tarihli, Sadaret'e yönelik dilekçe yazısından ve padişahın iradesinden söz ederek eğer mümkünse kendisine Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nün verilmesini bildirmektedir.

Doğrusu, Sadrazam'ın sadece tek bir dilekçe başvurusuna dayanarak Maarif Nezareti'nden Necip Nadir'e Maarif Müdürlüğü verilmesi konusunda bildirim yapması pek mümkün görünmüyor. Dolayısıyla söz konusu hadise Necip Nadir'in Yıldız Sarayı'nda nüfuzlu koruyucularının olduğu ihtimalini güçlendiren bir ipucu olarak değerlendirilmelidir.

Sadrazam'ın Maarif Nezareti'ne gönderdiği yukarıdaki bildirim Meclis-i Kebîr-i Maarif'in 17 Aralık 1894/5 Kânunievvel 1310 tarihli düşülen kayıtla cevaplanmıştır. Buna göre Necip Nadir zaten halihazırda Diyarbakır idadisinde 250 Kuruş maaşla Malumat-ı Fenniye dersini vermekte olup şayet başka öğretmen açığı vukubulacak olursa kendisinden istifade edilebileceği belirtilmektedir. Öte yandan Meclis-i Kebîr-i Maarif, şu anda İstanbul'da bulunan Mehmed Ali Aynî'nin kendilerine verdiği bilgi ışığında Necip Nadir'in muallim maaşına ek olarak zaten Diyarbakır Defterdarlığı'ndan 900 Kuruş maaş aldığını, dolayısıyla dilekçelerindeki maddi sıkıntı yakınmalarının pek de haklı olmadığını bildirmektedir. Bunlara ilaveten Meclis-i Kebîr-i Maarif, Maarif Nezareti olarak kendilerine henüz Mehmed Ali Aynî'nin Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nden kesinkes ayrılacağına ilişkin bir bilginin intikal etmediğini vurgulayarak Necip Nadir'in maarif müdürlüğü talebinin şu aşamada geçersiz olduğunu ima etmektedir.

Gömlekte bundan sonra karşımıza çıkan 22 Aralık 1894/10 Kânunievvel 1310 tarihiyle başlayıp 18 Şubat 1895/6 Şubat 1310 tarihine değin varolan 6 belge Necip Nadir'in Diyarbakır idadi öğretmenliği maaşının defterdarlıktan almakta olduğu maaştan mahsup edilip edilmemesi konusuna dair yazışmalardan ibarettir.

Yukarıdaki yazışmaları müteakip 19 Şubat 1895/7 Şubat 1310 tarihli yazısında Sadrazam Cevat Paşa, Maarif Nezaretine hitaben yazısında bir kez daha Necip Nadir'in şikayetleri ve mağduriyetini söz konusu ederek kendisinin Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne atanmasını talep etmiştir. Sadaretin söz konusu talep yazısına, aradan neredeyse 2 ay geçtikten sonra Meclis-i Kebîr-i Maarif'in düştüğü 16 Nisan 1895/4 Nisan 1311 tarihli kayıt gayet kısa ve kesindir: *“Diyarbakır Ma'ârif Müdürlüğü'nün açık olduğuna dâ'ir meclisce ma'lûmât olmadığı ma'rûzdur. Ol bâbda emr ü fermân hazreti men lehü'l-emrindir.”*

Bu noktada Maarif Nezareti'nin Necip Nadir konusunda Sadrazam'ın ısrarına ve Sadrazam'a muhtemelen baskı yapan unsurlara açıkça direndiğini anlıyoruz. Zira bu sırada Mehmed Ali Aynî'nin Diyarbakır Maarif Müdürlüğü görevini üstlenmeyeceği Maarif Nezareti'nce de bilinmekteydi. Gömleğin son belgelerinden biri olan Mehmed Ali Aynî'nin rica mektubu buna kesin bir delildir.

Mehmed Ali Aynî'nin Maarif Nazırı'na hitaben kaleme aldığı 14 Mart 1895/2 Mart 1311 tarihli rica yazısı muhtemelen Necip Nadir'in sürgünlük statüsünden çıkararak maarif müdürlüğüne ve hatta belki daha üst idari mevkilere yükselme umut ve hırsına son ve belirleyici darbeyi vurmuş gibidir. Ancak daha da önemlisi, bu yazıda Necip Nadir'in Diyarbakır idadisi öğrencileri Ziya ve arkadaşlarının eylemleri bağlamında rol oynadığına ilişkin çarpıcı ifşaatlara rastlıyoruz.

Mehmed Ali Aynî'nin uzunca rica yazısı ağırlıklı olarak Necip Nadir aleyhinde ayrıntılarla doludur. Söz konusu ayrıntılardan Necip Nadir'in özgeçmişine dair yeni bilgilere erişmek mümkündür. Rica yazısını özetlemek gerekirse, Mehmed Ali konuya doğrudan Necip Nadir'i "*Diyânet ve Devlet 'aleyhindeki efkâr ü ahvâlinden dolayı birçok yerlerden tard ü teb'îd olunduğu*" ifadesiyle tanıtarak kendisini "*tıynet-i haysiyesi mâye-i fesâd ü seyyiât*" ile dolu olarak nitelendirmektedir. Rica yazısının sahibi, Necip Nadir'in kendisinin yerine Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne atanacağı konusunda Bab-ı Âli'den Maarif Nezaretî'ne gizlice verilen bilgilendirmeyi duyduğunu belirterek atamayı önlemek üzere bir dizi ithamlarda bulunmaktadır. Buna göre Necip Nadir sırasıyla Mekteb-i Mülkiye mubassırlığı ve Varna Rüştiyesi muallimliğinde bulunduğu sırada basın hayatına da yansımış olan ayıplanacak fiillerin sahibiydi. Varna'da iken hükümet üyelerinin ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı aleyhinde yayın yapan *Varna Postası* adlı gazetenin editörlüğünü yapmış, Bulgar Prensi Aleksandr'ın Şarkî Rumeli'de başlattığı hadiseleri teşvik etmiş ve bu esnada Türklük ve Saltanat aleyhtarlığında bulunmuştu. Bunlara ilaveten Beyrut Defter-i Hakani memurluğu sırasında zimmetine para geçirmiş, Safed ve Akka kaymakamlık görevleri esnasında halk arasında huzursuzluklara yol açmış ve bundan ötürü de gözetim altında Konya'ya sürülmüştü. Ne var ki Konya'ya bağlı Karapınar kaymakamlığında da uzun kalamayıp bu sefer Diyarbakır'a nefy edilmişti. Ancak Necip Nadir burada da rahat durmayıp Necd emiri İbnü'r-Reşid'le haberleşerek onu Devlet'e karşı kışkırtmak suretiyle Osmanlı idaresinin Arapların ellerine geçmesi gerektiği propagandası yapmaktaydı. Mehmed Ali'ye göre Diyarbakır Maarif Müdürlüğü mevkii gibi yüzlerce okuldan sorumlu bir konumun böylesine kâh Bulgar, kâh Arap yanlısı olan ve eğitim meselelerinden bigâne böyle bir kişiye emanet edilmesi doğru değildir. Yazara göre Necip Nadir'in Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne talip olmasındaki esas gaye Devlet bütçesinden hiç de hak etmeksizin ayda eline geçen 900 Kuruşun pespaye israfına yetişmemesinden ötürü ek bir gelirle kötülüklerine daha bir enerji kazandırmaktır. Arıza sahibine nazaran Padişaha sadakat gereğince Necip Nadir değil maarif müdürlüğü, mektep öğretmenliğinde ve hatta maarif dairesinde odacılık kadrosunda bile istihdam edilmemelidir.

Mehmed Ali'nin rica yazısında konumuz açısından esas ilginç olan husus bu noktada zuhur ediyor: Yazarın iddiasına göre Necip Nadir mecburen Diyarbakır İdadi Mektebi'nde Fen Bilgisi dersine hoca olarak atandıktan bir iki hafta sonra öğrencilerden bazılarını "*Padişahım çok yaşa*" duasını söyletmemeye ve Din Bilgisi öğretmenine "*Melekler vardır diyorsun ama hani ya bize gösterebilir misin*" sorusunu yöneltme konusunda gizliden kışkırtma faaliyetlerinde bulunmuştur. Üstelik Necip Nadir söz konusu provokasyonlar sonrasında öğrencileri Yıldız Sarayı'na ve

Dördüncü Ordu Komutanlığı'na türlü tezviratlar ekleyerek jurnallemiştir. Dolayısıyla böyle bir kişinin maarif müdürlüğüne atanması halinde çocukların zihinlerine ne denli zehirli tohumlar saçılacağı aşikâr olup hatta Necip Nadir'in Fen Bilgisi hocalığına da derhal son verilmelidir. Mehmed Ali, Necip Nadir'e ilişkin yapmış olduğu bu ifşaatın kısım kısım Maarif Nezareti'nden, Konya, Beyrut ve Diyarbakır Valilikleri'nden doğrulanabileceğini vurgulamaktadır. Arızanın son kısmında Mehmed Ali tüm bu bilgileri zinhar Necip Nadir'in makamına rakip olmasından ötürü aktarmadığını, bünyesinin ötedenberi Diyarbakır'ın havası ile uyuşmaması nedeniyle İstanbul'da farklı bir göreve atanmak istediğini ve bu nedenle izinli olarak İstanbul'a geldiğini, Diyarbakır'a bir daha dönme niyetinde olmadığını bildirmektedir.

Mehmed Ali Aynî'nin bu rica yazısı tarih olarak Sadrazam Cevat Paşa'nın Necip Nadir'in maarif müdürlüğü hususunda Maarif Nezareti'ne uyguladığı baskıyla Maarif Nezareti'nin verdiği ret kaydı arasına denk düşüyor. Rica yazısına bakıldığında Mehmed Ali'nin Necip Nadir'den pek de hazzetmediği, hatta nefret ettiği bellidir. Öte yandan o sıralarda yaşı 25-26 civarında olan Mehmet Ali'nin Necip Nadir'in arızada belirttiği o ayrıntılı özgeçmiş bilgilerine kolay kolay vâkıf olamayacağı da dikkate alınmalıdır. Bir olasılıkla Padişah iradesi ve Sadrazam baskısıyla karşılaşan Maarif ve Dahiliye Nezaretleri herhangi bir yüksek mevkie atanmasını istemedikleri Necip Nadir'e dair hizmetiçi bazı bilgileri Mehmed Ali Aynî'ye aktarmış olmalıdırlar. Üstelik Mehmed Ali'nin Diyarbakır'a yeniden dönmek istemediği 2 Mart 1895 tarihli bu arızadan anlaşılmasına karşın Maarif Nezareti Sadaret'e gönderdiği 16 Nisan 1895 tarihli kayıta Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nün münhal olduğuna dair bir bilginin olmadığı tarzında yanlış bilgi dahi verebilmiştir. Bütün bu veriler Yıldız Sarayı ve Sadaret'in Necip Nadir konusundaki baskısına Maarif ve Dahiliye Nezaretlerinin ne denli direndiklerini ortaya koymaktadır.

Maârif Nezâreti MF-MKT 221-40 Numaralı Gömlek'teki bu verileri de aktardıktan sonra tüm bu arşiv verileri ışığında Ziya Gökalp'in idadi öğrenciliği ve zamanına ilişkin ne tür yeni bilgilere eriştiğimiz sorusuna gelelim. Bu soruyu yanıtlayabilmek için Ziya Gökalp'in gençliğine ilişkin günümüze değin gelen araştırma literatüründeki bilgileri elden geçirerek söz konusu bilgileri arşiv verileriyle karşılaştırmamız gerekmektedir.

Araştırma Literatüründe Ziya Gökalp'in Gençliği ve Muhalif Etkinlikleri

1876'da Diyarbakır'da doğan Mehmed Ziya Gökalp vilayetin ileri gelenlerinden Müftüzâdeler ve Pirinçizâdeler ailelerine mensuptu. Ziya gerek anne ve gerekse baba tarafından kuvvetli bir Şark kültürü edinmiş ve aile büyükleri tarafından iyi yetiştirilmişti. Ziya ilk eğitimini, birisinin adı Mercimekörtmesi olan iki mahalle mektebinde almıştır.⁶ Zira o sıralarda Diyarbakır'da ibtidai mektepleri henüz açılmamıştı. Ziya'nın devam ettiği ilk modern eğitim kurumu Diyarbakır Askerî Rüştîye mektebidir. Askerî Rüştîye'den mezun olmadan birkaç ay önce Ziya babasını kaybetmiştir.⁷

Ziya'nın Yetişmesi, Eğitimi ve Düşünsel Etkiler

11 Mart 1890'da babası Tevfik Efendi'nin vefatı dolayısıyla 14 yaşındaki Ziya ve kardeşlerinin resmen vesâyetini dayıları Pirinççizâde M.Ârif Efendi üstlenmiştir. Ziya Mayıs 1890'da Askeri Rüştiye Mektebi'nden mezun olmuş, Askerî Rüşdiye mezuniyeti sonrasında İstanbul'a giderek eğitimini orada sürdürmeyi planlarken babasının ölmesi nedeniyle Diyarbakır'da kalmak zorunda kalmıştır. O sırada Diyarbakır'da daha yüksek başka devlet okulu bulunmadığından mezuniyet sonrasında Ziya yaklaşık bir sene amcası müderris Hacı Hasip Efendi'den özel olarak Arapça, Farsça, Şark ilimleri ve İslam felsefesi dersleri almıştır. Bir sene sonra, 1891'de Mülki İdadi Mektebi açılmasıyla Ziya'nın sınavla İdadi Mektebi'nin ikinci sınıfına kaydolduğunu görüyoruz. İdadi'ye kaydolmasına rağmen Ziya, Hasip Efendi'den özel derslere devam etmiştir.⁸

Kaynaklar bize babasının Ziya'nın siyasi karakterinin şekillenmesinde önemli etkilerde bulunduğunu nakleder. Buna göre Ziya babasının anısını her zaman sevgi ve saygıyla yad etmiştir. Ona göre babası dinî itikatlarıyla Meşrutiyetçi ve ilerici fikirlerini birleştirmeyi başarmış bir vatanperverdi. Tevfik Efendi Birinci Meşrutiyet devrinde *Diyarbakir* gazetesinde hürriyetçi fikirlerini açıkça ortaya koyan bir dizi makale yayınlamıştı.⁹

Aynı şekilde Tevfik Efendi oğlu Ziya'ya hürriyet ve vatanperverlik ideallerini aşlamıştı. Bu sırada söz konusu ideallerin öncüsü olan kişilik Namık Kemal idi. Babasının Ziya ile ilgili en büyük arzusu oğlunun Batılı tarz eğitim alırken inançlı bir Müslüman olmaya devam etmesiydi. Babasının tutumuyla ilgili olarak Ziya Gökâlp aşağıdaki hadiseyi nakletmektedir:

Ben daha gençtim. Diyarıbekirdeki evimize birçok zevat misafirliğe gelmişti. Beni orada görünce babama: Artık Ziyayı Avrupa'ya gönder, orada tahsili kemalât etsin! Tavsiyesinde bulundu. Babam: Avrupa'ya giderse gâvur olur, diye korkarım. Dedi. Bu zaman orada bulunanlardan birisi: Ya burada kalırsa? Sualini sordu. Babam da tereddüt etmeden: Eşek olur! Cevabını verdi....İşte ben, babamın endişesile Avrupaya gitmedim. Fakat eşek olmamak için de kendi kendimi yetiştirdim, Fransızca'yı da öğrendim.¹⁰

Ziya'nın entelektüel olarak yetişmesi ve toplumsal konulara yönelik tecessüsünün gelişmesinde gerek babası Mehmed Tevfik Efendi, gerekse dayısı Ârif Efendi'nin sağladığı olumlu düşünsel ortamın katkısı olduğu anlaşılıyor. Tevfik Efendi'nin Meşrutiyetçi çizgiye yatkın olduğu ve Mutlakiyet rejimine mesafeli durduğu, bizzat Ziya Gökâlp'in anlattığı aşağıdaki anekdottan da anlaşılır:

“Babam beni kiraatlerimde serbest bırakmakla beraber psikolojik anlamda ruhumda yeni melekeler tevhit edecek derecede kuvvetli tesirler yapmak fırsatını da kaçırmazdı. Bir akşam mektepten eve dönünce, onu çok müteessir ve mağmum buldum. Beni görünce gel dedi, sana çok kederli bir haber vereceğim. Çok ağlayacak, çok matem tutacaksın. Bugün senin ve bütün

arkadaşların için bir matem günüdür. Çünkü sizin pek büyük hocanız, milletin en büyük adamı olan Namık Kemal vefat etti.

Namık Kemal'i eserleriyle...tanırdım. Fakat böyle en büyük hoca ve en büyük adam olduğunu bilmiyordum. Babam bana onun mücadelelerini, gayretlerini, uğradığı zulümleri, gösterdiği kahramanca mukavemetleri müteessir ve mahzun bir lisanla anlattı. Ve dedi ki: İşte sen de bu adamın arkasından gideceksin. Onun gibi vatanperver, onun kadar hürriyetperver olacaksın.”¹¹

Beysanoğlu'na göre idadi öncesinde Ziya'ya muhalif düşünceler telkin eden diğer bir kaynak askerî rüşdiye hocası Kolağası İsmail Hakkı Bey'dir. Sonradan Amasya milletvekili İsmail Hakkı Paşa olarak bilinecek olan bu askerî öğretmen çocuklara istibdatın kötülüklerini ve hürriyetin gerekliliğini anlatmıştır.¹²

Bu bilgiler ışığında genç Ziya'nın henüz idadi mektebine girmeden önce dahi babasının kuvvetli etkisiyle hayli politize olmuş bir genç niteliğini kazandığı ve Mutlakiyet rejimine tepkisel bir tutum içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu o denli bir politizasyondur ki Ziya Diyarbakır İdadi Mektebi'ne kaydolduğu sene “*Ey Sultan sen çekil, hükümrân biziz*” nakaratlı siyasi manzumesini kaleme almıştır.¹³

İdadi öğrenciliği sırasında Ziya açısından en büyük yenilik Fransızca öğrenmeye başlamasıdır. O yıllarda Fransızca, modern bilim ve kültüre erişimin ana vasıtalarından biriydi. Diğer taraftan Ziya, amcası ve bir İslam alimi olan Hasip Efendi'den Şark ilmi edinmiştir. Tevfik Efendi'nin vefatından sonra kardeşi Hasip Efendi Diyarbakır'a dönerek oraya yerleşmişti. Ziya, Hasip Efendi'den Arapça ve Farsça öğrenerek aynı zamanda İmam Gazali, İbni Sina, Farabi, İbn Rüşd, İbn Arabi, Mevlana Celaleddin Rumi gibi klasik İslam düşünürlerinin eserleriyle tanışmıştır. Bu sırada Ziya'nın özellikle Gazali'nin *El-Munkizu mine'd-Delal* eserinden etkilendiği biliniyor. İşte tam da o sıralarda Ziya bunalımlı düşünsel arayışlar içerisine girmişti.¹⁴

Diyarbakır İdadi Mektebi'nin açıldığı ilk yıllarda gerek okul idaresi ve gerekse öğretim kadrosunda Mutlakiyet rejimine muhalif denebilecek kişiliklerin sayısının az olmadığı düşünülebilir. İdadide Tabiiye dersi hocalığı yapan Kolağası Doktor Yorgi Efendi buna bir örnektir. Aynı zamanda Diyarbakır Belediye Hekimi olan Doktor Yorgi genç Ziya'nın entelektüel yetilerini fark edince kendisine ders saatlerinden ayrı olarak Eski Yunan felsefesine ve ayrıca modern felsefeye dair özel dersler vermiştir. Böylelikle Ziya sadece Yunan felsefesini değil, bu arada Antik Çağ Yunan tarihi ve demokrasisine dair fikir sahibi olmuştur.¹⁵

Bir diğer örnek olarak o sırada Diyarbakır Maarif Müdürlüğü görevinin yanı sıra idadi mektebinde tarih muallimliği yapmakta olan ve adını yukarıda zikretmiş olduğumuz Mehmed Ali Aynî Efendi gösterilebilir. Maarif Müdürlüğü'ne 1893'de atanmış olan Mehmed Ali idadide tarih dersi vermeye başladığı sırada Ziya dördüncü sınıf öğrencisiydi. Mehmed Ali kendi anlatımına göre sınıfta dikkatini çeken öğrenciler arasında Faik, Ziya, Fevzi ve Zülfü'yü zikretmektedir. Anlattığı konuları öğrencilere tekrar ettirdiğinde Ziya ile Faik takrirlerini derli toplu ve

muhakemeli yerine getirmektedirler. Öte yandan Ziya sınıfında geniş bilgisi ve bağımsız fikirleriyle diğerlerinden açıkça temayüz etmekteydi. Mehmed Ali bir gün öğrencilerine iki ödev vermiştir. Birincisi, Eski Yunan yasa koyucuları Ispartalı Lycurgos ile Atinalı Solon'un kanunlarının karşılaştırılması üzerinedir. İkincisi ise Büyük İskender'in babası Filip ile Atinalı siyasetçi ve hatip Demosten'in çatışmasına ilişkin bir ödevdir. Bu ikinci ödevde Ziya, aç gözlü bir saldırganın Yunan şehir devletlerini işgal etme emeline karşı vatanının özgürlüğünü savunmak üzere Demosten'in hemşehrilerine irat ettiği nutkun mealini yazmıştır. Söz konusu ödev hocasını çok şaşırtmış ve Diyarbakır'ın ileri gelenlerinden ve Ziya'nın akrabası olan şair Süleyman Nazif'ten bu öğrencisi hakkında bilgi istemiştir. Mehmed Ali, Süleyman Nazif'den aldığı bilgiler ışığında Ziya'nın 17.yüzyıl Fars edebiyatı üstatlarından Şevket Buhari derecesinde Farsça şiirler söyleyebildiği ve mektebin hocası ve Belediye Tabibi Kolağası Yorgi Efendi'den Eski Yunan filozoflarının fikirlerini öğrendiği konusunda bilgiler edinmiştir.¹⁶

Ziya'nın Diyarbakır İdadisi'ndeki Eylemleri

Gökalp'in kendi anlatımına göre Ziya ve arkadaşlarının idadideki bilinen ilk eylemleri okulda uygulanan fiziksel şiddete karşı ayaklanma olmuştur. Gökalp'in kendi diliyle bu gelişme aşağıdaki gibi cereyan etmiştir:

“Askerî Rüşdiyesi'ni bitirdikten ...sonra Mülkiye İdadisi'ne girdim. Orada, aramızda büsbütün başka bir ruhiyet husule geldi. Burada insanlığın şerefini, seciyenin mahiyetini başka türlü anlamağa başladık. Ruhumuzda millet, vatan mefkûreleri, hürriyet, müsavat aşkları uyanıyor, insanların dayak yemek gibi bir zilletten münezze olmasi lâzım geldiğine dair bir kanaat doğuyordu. Bir gün dershanede, mubassırlardan biri elindeki değneği bir arkadaşımıza vurdu. Bu hâdise sınıfta büyük bir galeyanın doğmasına sebep oldu. Sınıf, kısa bir müzakere neticesinde, dersten çıkınca mubassırların, muavinlerin ellerindeki değnekleri kırmağa, bir daha Mektep İdare Heyeti'nden hiç kimsenin değnek taşımayacağını, İdare Heyeti'ne tebliğ etmeğe karar verdi. Bu karar icra edildikten sonra artık mektep idaresi değnek istimaline hiçbir zaman cesaret edemedi.”¹⁷

Öte yandan bu yıllarda Diyarbakır'da bir grup muhalif entelektüel sürgün yaşamaktaydı. Ziya'nın söz konusu çevreyle ilişkiye geçtiği biliniyor. Ziya, onlar aracılığıyla Namık Kemal, Ziya Paşa gibi şair ve yazarların eserlerini okumuş, hatta bazı arkadaşlarıyla Avrupa'dan yasak neşriyat getirtmiştir. 1890'ların başında Doktor Abdullah Cevdet'in Diyarbakır'a gelmesiyle Ziya Gökalp'in Jön Türk çevreleriyle ilişkisi daha da kuvvet kazanmıştır. Ziya'nın dayısı Pirinççizâde Ârif Efendi, Haeckel, Büchner, Spencer ve Le Bon gibi ateist ve materyalist düşünceleri içselleştirmiş Abdullah Cevdet gibi bir adamla yeğenininin dostluğundan endişelenmiş ve Ziya'nın Abdullah Cevdet'le dostluğunu yasaklamıştır.¹⁸

Yukarıdaki belge değerlendirme kısmında karşımıza çıkan “*Padişahım çok yaşa*” duasına karşı Diyarbakır İdadi Mektebi’nde oluşan tepki konusunda mevcut literatürden aşağıdaki bilgileri edinebiliyoruz.

Ali Nüzhet Göksel’e nazaran Ziya idadi talebesiyken Vali Sırrı Paşa’nın mektebi teftişi sırasında “*Padişahım çok yaşa*” nakaratı yerine toplanmış çocuklar arasından birdenbire “*Millet çok yaşa*” diye bağırılmıştır. Soruşturmalara neden olan bu hadise Göksel’in anlatımında bireysel bir eylem olarak görünmektedir.¹⁹

Kırzioğlu’na göre 1894 Baharı’nda dördüncü sınıftan beşinci sınıfa geçeceği sırada Ziya ve kendisi gibi fikirlere sahip arkadaşları bir okul bitimi akşamında mutlak “*Padişahım çok yaşa*” yerine “*Millet çok yaşa*” diye bağırılmışlardır. Bu durum jurnal edilip soruşturma açılmasına karşın Vali Sırrı Paşa’nın Ziya’nın babasının eski dostu olması, ayrıca Naip ve Midhat Paşa’nın eski dostu olan İstinaf Mahkemesi Reisi İsmail Ramiz Efendi’nin ve buna ilaveten İdadi Müdürü ve Fransızca muallimi Hüseyin Celal Bey’in yardımlarıyla soruşturmanın seyri değiştirilmiştir. Buna göre “*Millet çok yaşa*” ibaresi “*Padişahım milletle çok yaşa*”ya değiştirilerek soruşturma metinlerine girmiştir Böylelikle Ziya adli cezadan kurtarılabilmiştir. Buna karşılık okul yönetimi Ziya’nın Ahlak dersi notunu 10’dan 7’ye düşürmüştür.²⁰

Söz konusu eylemi Ziya Gökalp de nakletmektedir. Vefatından kısa bir süre önce yer ve isimleri farklı vermek suretiyle, Cumhuriyet’in birinci yıldönümü dolayısıyla, yani 29 Ekim 1924’den yaklaşık bir hafta önce bir makale dizisi formatında 18-21 Ekim 1924 tarihlerinde *Cumhuriyet* gazetesi için kaleme almıştır.²¹

Hadisenin ayrıntısını Ziya Gökalp “Mektepte Cumhuriyet İlânı” başlıklı makalesinde Hüseyin Sâbir adında bir gencin (“Hüseyin Sâbir” gerçekte babasının dedesinin adı idi) Erzurum idadi mektebinde başından geçmiş gibi anlatır.²² Özetlenecek olursa, 1894’de, Ziya’nın dördüncü sınıf öğrencisi olduğu devrede okula yapılan bir tebliğle öğrenciler her akşam “*Padişahım çok yaşa*” nakaratını söylemeye zorlanırlar. Sınıfın önemli bir kısmı Mutlakiyet aleyhtarı olarak yetiştiğinden tebliğ tepkiyle karşılanır. Öğrenciler karşıt tavır alma konusunda toplandıklarında Ziya söz alarak: “*Arkadaşlar! Bu gün bize hiç sevmediğimiz, tamamıyla nefret ettiğimiz bir zalime her akşam dua etmemiz emir olundu. Bu, bizim genç ve temiz ruhlarımızı kirletmek içindir. Biz zaten her gün vatanımız, milletimiz için dua etmekteyiz. Çünkü bu mektebi açarak bizi yeni fikirlerle, duygularla terbiyeye çalışan odur. Abdülhamit, millete ait olan hakimiyeti zorla onun elinden almış olan ve bu esareti ihtiyarıyla kabul etmeyenleri mahvetmeye çalışan...*” bir padişaktır. “*Arkadaşlar! Yapmamız lâzım gelen iş gayet açık ve sadedir: Her akşam dua için gidilip de, dua trampetesi çalınınca, bizden zorla istedikleri dua yerine, “Millet çok yaşa!” diye bağırmalıyız. Bu da bize zorla kabul ettirmek istedikleri teklife karşı en iyi bir protestodur.*” Ziya’nın bu teklifi oy birliğiyle kabul edilir ve o akşam hep birden “*Padişahım çok yaşa*” yerine “*Millet çok yaşa*” diye bağırırlar. Gökalp’in anlatımına göre bu eylem bir defalık bir protesto değil, üst üste haftalarca devam etmiş bir hadisedir. Hatta eylem esnasında ayrıca Midhat Paşa ve

Namık Kemal’i zikreden, hürriyet talep eden ve “*hükümran millettir, hükümdar değil*” nakaratıyla son bulan bir koşma da okunmuştur. Mektep bahçesinde gerçekleşen ve haftalar boyu süren bu eylemi duyan Diyarbakır halkı bu muhalif koşmayı dinlemek amacıyla idadi önünde toplanmaya başlamıştır. Mutlakiyet koşullarında hakikaten ciddi nitelikte bu hadiseyle karşı karşıya kalan idadi idaresi bir yandan jurnal edilme korkusu, diğer taraftan da talebelerin hakaretine maruz kalma çekincesiyle bir süre seslerini çıkaramamışlardır. Söz konusu eylemin başlamasından yaklaşık bir ay geçtikten sonra hadise Mabeyn’e jurnal edilir edilmez derhal soruşturma açılmıştır. Öyle ki Yıldız telgraf merkezinde makine başında bulunan Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa gece vakti Diyarbakır Valisi’ni ve Maarif Müdürü’nü evlerindeki yataklarından kaldırıp telgrafhaneye getirterek bizzat sorguya çekmiştir.²³ Gökalp’in iddiasına göre talebelerin elebaşısı (yani Ziya) ile Maarif Müdürü arasında uzun bir pazarlık vukubulmuştur. Buna göre Maarif Müdürü çocuklara yaptıklarından vazgeçmeleri konusunda yalvarmıştır. Ziya ise bunu reddederek kendilerini millet uğruna feda etmeye hazır olduklarını haykırmıştır. Maarif Müdürü korkuyla “*ailem, geleceğim, sizin de geleceğiniz mahvolacak*” gibi panik ve dehşet içeren sözler sarf etmiştir. Ziya ise hiç mi hiç taviz vermemiştir. Sonunda varılan anlaşmayla idadi mektebindeki öğrenci eylemine “*Padişahım çok yaşa*” duasının iptal edilmesi karşılığında son verilmiştir.²⁴ Vali, İdadi Müdürü ve Maarif Müdürü’nün çabaları sonucunda vaka az çok örtbas edilebilmiştir.

Ziya’nın öğrencilik dönemine ait “*İhtilal Şarkısı*” adlı Müslümanları zulme karşı isyana ve hürriyet için kıyama çağıran şiiri 1 Ocak 1895/20 Kânunievvel 1310 tarihinde kaleme alınmıştır.²⁵

Ziya’nın İntihar Girişimi

Ziya Gökalp’in gençlik hayatı bağlamında değineceğimiz son önemli hadise meşhur intihar girişimidir. Söz konusu teşebbüste Ziya tabancayı kafasına dayayarak tetiği çekmesine karşın kurşun beynine girmemiş, kafatası kemiğine saplanmıştır. Gökalp kafatasındaki mermiyi ömrünün sonuna değin taşımıştır. Yukarıda ele aldığımız soruşturma evrakında Ziya’nın intihar teşebbüsüne de değinilmiş olup konumuz açısından önemlidir. Bu bağlamda mevcut literatüre tekrar bakmakta fayda vardır.

Şapolyo ve Heyd’e göre henüz ergenlik çağını yaşamakta olan ve hayli politize olduğunu gördüğümüz Ziya bu sıralarda ağır bir manevi şokla yüz yüze kalmıştır. Tam da ergenlik çağını yaşadığı bir yaşta İslamî Tasavvuf’a dayanan idealist inançları sert akılcı düşünceler tarafından sarsıntıya uğramıştır. İdadi’deki Tabiiye hocası olan Doktor Yorgi’den klasik ve modern felsefe bilgisi edindiğini belirtmiştik. Bu sırada yazdığı şiirlerde Ziya insanın bir canlı makine, bir “*automaton*” olduğu, doğanın acımasız yasalarına tâbi olduğu ve özgür irade denen şeyin mevcut olmadığı görüşüne itirazlarda bulunmuştur. Bu itirazlara rağmen Ziya’nın zihninde yetişme

çağında edinmiş olduğu inançlarla akılcı felsefe verilerinin çelişkisinin yarattığı derin bir uçurum ortaya çıkmıştır. *Hakikat-ı kübra* arayışına düşen Ziya İslam felsefesine ve Tasavvuf'a yönelmesine karşın buralarda sorularına bir cevap bulamamıştır. Artan dinsel şüpheleri karşısında ailesi ve sosyal çevresi genelde olumsuz bir tutum takınmış, hatta kendisini sapkınlıkla dahi suçlamıştır. Öte yandan o sıralarda Diyarbakır'da bulunan Doktor Abdullah Cevdet'in ihtilalci fikirleri Ziya'da özgürlükçü bir heyecan yaratarak hürriyet gayesini her türlü fedakârlığa değer bir hedef olarak yüceltmesine yol açmıştır. Ne var ki Mutlakiyet rejiminin baskıcı ortamı ve Diyarbakır gibi ücra ve taşralı bir kasabada yaşaması Ziya'ya idealleri için mücadele olanağı vermemekteydi. Dolayısıyla içinde bulunduğu ortam ve Abdullah Cevdet'in fikirlerinin etkisi Ziya'da uzlaşmaz çelişkiler yaratmakta olup bu çelişkilerin boşalabileceği bir emniyet supabı da mevcut değildi.²⁶

Tüm bunlara ek olarak Ziya idadi eğitimi sonrasında İstanbul'a giderek yüksek eğitim görme emeline sahipken ailesi bu plana şiddetle karşı çıkmış, üstelik amcası Hasip Efendi Ziya'ya kızıyla evlendirmek için ısrarcı olmuştur. Ailesi, kendisinin henüz çok genç olduğu ve eğitimini tamamlamak istediği doğrultusundaki itirazını da dinlememiştir. Sonuçta Ziya derin bir psikolojik çıkmaz haline girmiş ve bu durumdan kurtulmanın tek çaresinin intihar olduğu kanaati hasıl olmuştur. Gerçekten de kendi kafasına mermi sıkmasına karşın kurşun, Ziya'ya hayati bir zarar vermemiştir. İlk müdahaleyi yapan Doktor Abdullah Cevdet ve bir Rus doktor sayesinde Ziya'nın hayatı kurtarılmış ama mermi kafatasından çıkarılamamıştır.²⁷

Bu hadiseyi Gökalp'in kendisi Darülfünun'da birlikte ders verdiği genç Emin [Erişirgil]'e özetle şöyle anlatmaktadır: Buna göre Ziya idadi son sınıfında iken çocukluğunda kalbinde oluşmuş idealler sönmeye başlamış, milleti için bir şey yapamayacakmış duygusuna kapılmış, dünya kendisine insan iradesinin belirleyemediği mekanik bir dolap, insan ise bu dolabın basit bir çarkı gibi görünmeye başlamış, dolayısıyla sabahlara değin uyuyamaz olmuş, Tasavvufi düşünme alışkanlığıyla "*hakikat-ı kübra*"yı çaresizce aramış, ama bulamamıştır. Gökalp'in kendi ifadesiyle, "*O sıralarda Doktor Abdullah Cevdet Diyarbakır'a geldi; cesurdu, istibdat idaresinin İslamlıktan kuvvet aldığı, memleketin bütün sefaletinin ve geriliğinin mesulü din olduğunu açıkça söylerdi. Kısa zamanda Doktor'un dinsizliği Diyarbakır'da da yayıldığı için amcam onunla sıkı fıkı görüşmemi istemezdi. Buna rağmen bu aydın Doktor'dan bir şeyler öğrenmeğe çalışıp dururdum. Bir gün bana Doktor Athéisme adlı bir kitap verdi. Onu okuyunca büsbütün sarsıldım. Kalbimdeki bütün inanların artık boşaldığını hissediyordum. Yine uykusuz kaldığım bir günde arkadaşımın birinin verdiği silâhı çektim; kurşun alınımın kemiğine saplandı.*"²⁸

Gökalp'in anlattıklarıyla yetinmek istemeyen Erişirgil bu intihar meselesini Doktor Abdullah Cevdet'e sorduğunda Doktor hadiseyi daha ziyade Gökalp'in fizyolojisine bağlayarak esasında Ziya Gökalp'in normal bir adam olmadığını ima etmiştir. Erişirgil konuyu daha sonra Diyarbakırlılara sorduğunda bir kısmı söz konusu intihar teşebbüsünü amcasının onu İstanbul'a göndermek istemeyişine ve kızıyla evlenmeye zorlamasına, kimisi Ziya'nın başka bir kızı sevdiği ve ona vermedikleri için aşk acısıyla intihara teşebbüs etmesine, bazı Diyarbakırlılar ise babası

Tevfik Efendi'nin çok içtiği ve annesinin çok asabi bir kadın olduğuna dikkat çekmişler, üstelik genç Ziya'nın o sıralarda intiharla biten romanlara düşkün olduğuna ve intiharın kendisinde bir sabit fikir haline geldiğine bağlamışlardır. Erişirgil'e göre tüm bu sayılan etkenlerin intihar girişiminde kısmen payı olmalıydı.²⁹

Ziya'nın bu intihara teşebbüsünü Diyarbakır kasaba halkının bir bölümü Ziya'nın dinsizliğine, akide bozukluğuna ve dolayısıyla Allahın verdiği bir ceza olarak telakki etmişlerdir.³⁰

Mevcut literatür Ziya'nın intihar teşebbüsünün tarihi konusunda çelişkili ve muğlak bilgiler vermektedir. Daha ihtiyatlı olan Şapolyo ve Heyd herhangi bir tarih öne sürmemişlerdir.³¹ Beysanoğlu'na göre hadise 1895 yazında vukubulmuştur.³² Kırzioğlu'na göre ise 1894 yazıdır.³³ Hikmet Tanyu ise tarihi iyice belirsizleştirerek "1894-1895 (1310-1311) yazı" ibaresini sarf etmektedir.³⁴ Alâaddin Korkmaz, 1894 sonlarında olduğunu söylemektedir.³⁵ Ziya'nın intihar teşebbüsü tarihinin belirsizliği konusunu dikkati çekenlerden biri de Cavit Orhan Tütengil'dir. Tütengil, Ziya Gökalp üzerine kaleme aldığı çalışmasında intihar girişiminin muhtemelen 1310 (1894)'de gerçekleştiğini belirtmiş, öte yandan bazı kaynaklara da başvurmuştur. Örneğin Süleyman Nazif'in karısı Lütfiye Hanım hatıralarında intihar olayının Temmuz ayında vukubulduğunu söylemektedir. Yine Doktor Abdullah Cevdet "aynı günlerde" şehirdeki kolera salgını dolayısıyla Diyarbakır'da bulunmaktaydı. Dolayısıyla hadise büyük bir olasılıkla yaz aylarında gerçekleşmiştir. Bu verileri sunmasına karşın Tütengil kesin bir hüküm vermekten kaçınmaktadır.³⁶ Öte yandan Diyarbakır'da kolera salgınının 1894 Aralık ayında başladığı ve Eylül 1895'e değin sürdüğü göz önünde tutulacak olursa kolera salgınına dayanarak intihar teşebbüsü tarihi diye yaz aylarını iddia etmenin hayli sorunlu olduğu anlaşılmaktadır.³⁷

1894 Baharı'nda beş yıllık idadının yedi yıla çıkarılması üzerine esasında mezuniyet aşamasında olan Ziya ve arkadaşlarına mezuniyet hakkı tanınmayarak iki sene daha okuma zorunluluğu getirilmiştir. Buna tepki duyan ve benzeri dersleri iki sene daha okumak istemeyen Ziya tasdikname ile okuldan ayrılmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla Ziya resmen idadi mezunu değildir. Kırzioğlu'na göre bir olasılıkla Ziya, hemen o sıralarda yukarıda değinmiş olduğumuz siyasal eylemler dolayısıyla belki de bu şekilde okuldan uzaklaştırılmıştır.³⁸

Diyarbakır'da kendine bir gelecek görmeyen Ziya az bir zaman sonra ailesinden habersiz İstanbul'a giderek Halkalı'daki Baytar Mektebi'ne kaydolmuş, ancak siyasi nedenlerle sonra polisçe Diyarbakır'a geri gönderilmiştir. Ziya, bundan sonra Jön Türk Devrimi'ne değin Diyarbakır'dan ayrılmamıştır.³⁹

Necip Nadir Efendi ve Hayatı

Yukarıda arşiv gömleklerini ele alırken karşımıza çıkan Necip Nadir ismini irdelemek zaruridir. Zira Necip Nadir bir yandan özellikle Ziya için *hâin* gibi en ağır bir sıfat kullanarak kendisini ve

aile çevresine ihbarda bulunmuştur, öte yandan da Diyarbakır İdadi Mektebi'nde Fen Bilgisi dersi hocası olduğunu öğrendiğimiz bu kişilik Mehmed Ali Aynî'nin iddiasına göre bizzat Ziya ve arkadaşlarını eylemlere teşvik etmek suretiyle kışkırtıcılık yapmıştır. Diyarbakır'da zorunlu ikamete tabi olmasına karşın yazışmalardan anladığımızı göre Sadrazam aracılığıyla Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nü elde etmek amacıyla Maarif Nezareti üzerinde baskı uygulama gücüne de sahiptir. Bütün bu saydığımız hususlar Necip Nadir'i daha yakından tahlil etmeyi gerektirmektedir.

Necip Nadir adı Türkiye tarih yazınında İkinci Meşrutiyet'in ilk aylarının siyasi ve basın tarihi bağlamında biliniyor. Tarık Zafer Tunaya'dan öğrendiğimize göre Necip Nadir, Jön Türk Devrimi sonrasında meydana çıkan ilk siyasi kuruluşlardan birisi olan *Fedakârân-ı Millet Cemiyeti*'nin yayın organı olan *Hukuk-ı Umumiye* gazetesinin editörüdür. Başkanlığını Avnullah el-Kâzımî'nin yaptığı *Fedakârân-ı Millet Cemiyeti*, Tunaya'ya göre Mutlakiyet'in sona ermesi üzerine dahili ve harici sürgünden dönen bir memnuniyetsizler topluluğu tarafından Ağustos 1908'de kurulmuştur. İttihatçılarla bağları pek bulunmayan bu cemiyet daha ziyade Yıldız Sarayı ile siyasi pazarlıklar içinde olmuştur. Meşrutiyetin aniden yarattığı özgürlük ortamında kendilerini vatan kurtarıcı olarak tanıtan bu kişilerin kurduğu söz konusu parti “şantaj ve komplo hareketlerine karışmış” olup Meşrutiyet'in ilk yıllarında hafiye ve jurnalcilik korkusu ve sorununun devamından fırsatçı bir biçimde istifade etmiştir. Bu çerçevede birçok memuru tehdit ederek “*bilumum memurların cemaziyülevvellerini*” bildiğini ve en ufak kanunsuzluklarını kamuoyuna açıklayacağını ilan etmiştir. İttihat ve Terakki'yi ağır biçimde eleştiren bu parti hükümet tarafından silah dağıtma, fedailik yapma, şantaj, elçiliklerden para koparmaya çalışma gibi eylemlerle suçlanmıştır. Bu cemiyet 31 Mart Vakası sonrasında siyaset sahnesinden silinmiştir.⁴⁰

Fedakârân-ı Millet Cemiyeti'nin yayın organı olan *Hukuk-ı Umumiye*, söz konusu gazete hakkında araştırma yapmış olan Hasan Taner Kerimoğlu'na göre Jön Türk devrimi sonrasında ilk kez liberal birey ve toplum haklarının savunusunu yapan bir basın organı olarak dikkati çekmiştir. Söz konusu gazete devrim sonrasında kurulan ilk hükümetlerin keyfi uygulamalarına karşı demokratik tepkiler vermiştir. Gazetenin kurucusu olan Necip Nadir editörlük işini ilk 23 sayı boyunca, 20 Ekim 1908'e değin yapabilmiştir. Sonra Derne Kaymakamlığı'na atanmış veya daha doğrusu İttihatçılar tarafından fazlasıyla tehlikeli bulunarak İstanbul'dan taşraya uzaklaştırılmıştır.⁴¹ *Hukuk-ı Umumiye* gazetesinin İttihat ve Terakki karşısındaki direnci ve toplum haklarını savunucu tutumundan dolayı olmalıdır ki Münir Süleyman Çapanoğlu, Necip Nadir'i istibdata karşı yaptığı mücadelelerle temayüz etmiş bir vatansever olarak nitelendirebilmiştir.⁴²

Necip Nadir'in özgeçmişi hakkında daha kapsamlı bir bakışı Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicill-i Ahval kayıtlarından çıkarsayabiliyoruz.⁴³ Buna göre, tam adıyla Ahmet Necip Nadir 1860'da Beyrut'a bağlı Şuveyr köyünde doğmuştur. Babası yerel tüccarlardan Abdullah Yusuf Efendi'dir. Beyrut'daki özel okullarda eğitim görerek Arapça ve İngilizce'nin yanı sıra cebir, geometri,

coğrafya ve tarih konularında bilgi sahibi olmuştur. Sonra Mekteb-i Sultanî’de Türkçe ve Fransızca okuyup Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye’de son sınıfa değin devam ettikten sonra diploma almaksızın mektepten ayrılmıştır. Söz konusu eğitim bilgileri Necip Nadir’in muhtemelen Beyrut’taki Amerikan okullarından birisinde öğrenim görmüş olduğunu gösteriyor. Devam ettiği okulların tümüne bakıldığında Necip Nadir’in zamanına göre hayli iyi eğitim almış bir kişi olduğu, ana dili olan Arapçanın yanı sıra Türkçe, İngilizce ve Fransızca bildiğini anlıyoruz.

Sicile göre Necip Nadir Mart 1880’de Suriye Vilâyeti polis teşkilatına girmiş ve kısa sürede onbaşığa yükselmiş olup Mart 1881’de polislikten istifa etmiştir. Bundan sonra 1884 yılına kadar sicil kaydı bize herhangi bilgi vermiyor. Ocak 1884’de Mekteb-i Mülkiye’de mubassır olduğunu görüyoruz. Bu esnada Necip Nadir 1884’de *Mübtikirât-ı Hesâbiye* (“Aritmetiğe Genel Giriş”, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301) kitabını telif etmiş, 1885’de İstanbul’da *Kevkebü’l-Ulûm* (“İlimlerin Yıldızı”) ve daha sonra Muallim Naci, Şeyh Vasfî ve Abdülkerim Sabit ile birlikte *İmdâdü’l-Midâd* (“Mürekkep Yardımcısı”) dergilerini yayınlamıştır. Burada Necip Nadir’in özgeçmişine dair karşılaştığımız bilgiler önemlidir. Öncelikle kendisinin bir sene kadar polislik yaptığı ortaya çıkıyor. Bundan sonra 1884’e değin bir bilgi boşluğu söz konusudur. 1884’ten sonra İstanbul’da ikamet ettiği ve bu sırada eğitimsel ve edebî sahalarda faal olduğu görülüyor. Bir matematik kitabı hazırlayarak bastırmış, aynı zamanda edebiyat alanında iki dergi neşretmiştir. İlginçtir ki bir süre yakın ilişkide bulunduğu anlaşılan Muallim Naci, Şeyh Vasfî ve Abdülkerim Sabit gibi edebi kişiliklerin tümü de zamanlarına göre az çok muhafazakâr edebî anlayışlara sahiptiler.⁴⁴

1886 ile 1888 arasında Necip Nadir’in ilk kez bir okul öğretmenliği görevine atanarak Varna Rüştîye Mektebi’nde Tarih, Coğrafya, Matematik ve Fransızca hocalığı yaptığını görmekteyiz. 1888’de Varna Rüştîyesi’nin lağvedilmesinden sonra ise 1889’da Beyrut Vilâyeti’ne bağlı Taberiye Kazası Kaymakamlığı’na (kuzey Filistin) atanmıştır. Söz konusu atama daha önceki polislik görevinden sonraki ilk Dahiliye Nezareti bağlantılı tayindir. Ancak bir sene kadar süren bu görevini 1890’da Taberiye’ye komşu sayılabilecek Beni Sa‘b Kazası’nın kaymakamlığı (orta Filistin) izlemiştir. Ancak on ay sonra 1891 Ocak ayında Beyrut Sancağı Defter-i Hakanî idaresinin memurluğuna, diğer bir ifadeyle tapu kadastro memurluğuna tayin edilmiştir.

Bu son tayin esasında bir tenzil-i rütbe anlamına gelmekteydi. Çünkü kaymakamlık yaparken aldığı maaş önce 1200 ve sonra 1750 Kuruş raddesindeyken Defter-i Hakanî memurluğundan sadece 760 Kuruş almıştır. Bahsettiğimiz bu gelişme bir olasılıkla Necip Nadir’in Bab-ı Âli nezdinde gözden düşmesi anlamına gelebilir miydi? Eğer öyleyse, bunun sebebi neydi? Sicilde bu konuda açıklık yoktur. Ancak bu durum iki aydan fazla sürmemiştir, zira Nisan 1891’de bu sefer Konya Vilâyeti’ne bağlı Karapınar Kazası Kaymakamlığı’na atanmıştır. Ne var ki maaşı emsallerine oranla hayli düşük, yani 1008 Kuruş düzeyindedir. Üstelik Necip Nadir’in diğer kaymakamlık görevleri doğduğu memleketi olan Bilâd-ı Şam havalisindeyken İç Anadolu’daki Karapınar Kaymakamlığı daha ziyade bir sürgün gibidir.

Aradan bir seneden fazla zaman geçtikten sonra bu sefer Karapınar'daki görevi sırasındaki tutum ve hareketlerinde gözlemlenen fenalıklar dolayısıyla (*mesâvî-i ahvâl ü ef'âlinden nâşî*) 1892 Haziranı'nda kaymakamlıktan azledilmiştir. Bu noktada Sicil'de Necip Nadir'in önceki yıllarda giriştiği rejim aleyhtarı faaliyetlerden söz edilmekte ve evvelden Bulgaristan'da bir gazete çıkararak hükümete karşı muzır yayın yapması nedeniyle gözetim altında İstanbul'a celp edildiği ve bazı kaymakamlıklara atanmış olduğu, ne var ki “*tashîh ve ıslâh-ı meslek ü hayâ*” eylemediğinden ve kaymakamlıkları sırasında “*ahâli hakkında mezâlim etmekte olmasına mebnî*” bu görevlerde uzun tutulamadığı vurgulanmaktadır. Bundan ötürü Necip Nadir zaptiye gözetiminde kalmak ve günlük 30 Kuruş, yani aylık 900 Kuruş bağlanmak koşuluyla Kasım 1892'de Diyarbakır'da zorunlu ikamete memur edilmiştir.

Bir süre sonra Necip Nadir'in Diyarbakır'da bazı yerel idari görevlere getirildiği anlaşılıyor. Sicil'e göre 1893-94 devresinde “Câ'izât-ı Nizâmiye” ve “Merkez Tahsîlât Komisyonu” azalığı yaptığı görülmekte. Ama konumuz açısından önemli bir veri olarak Necip Nadir'in 13 Kasım 1894 gününden başlayarak 20 Haziran 1896'ya değin Diyarbakır İdadi Mektebi'nde 200 Kuruş maaşla Fen Bilgisi öğretmenliğinde ve Coğrafya muallimliği vekâletinde bulunduğunu öğreniyoruz. Ancak Maarif Nezareti Haziran 1896'da Necip Nadir'i öğretmenlikten azletmiştir. Buna karşın Ocak 1897'de Hazine'den aldığı aylık 900 Kuruş 1000'e çıkarılmıştır.

Nisan 1899'a gelindiğinde, yaklaşık yedi yıllık bir Diyarbakır ikametinden sonra Necip Nadir'in 1000 Kuruş aylığı baki kalmak koşuluyla bu kez Mamuretülaziz Vilâyeti'ne sürgüne gittiği görülüyor. Ancak 1904'ün ilk aylarında başı Mutlakiyet rejimine muhalefetten yeniden belaya girmiştir. Sicil'e göre Necip Nadir'in iki arkadaşıyla Abdülhamit hakkında münasebetsiz ve edep dışı sözler sarf ettiği duyumu alınmış, buna ilaveten polisler evinde “*Temenni ederim efkâr-ı 'umûmiye için hürriyet ve 'umûm teba'a için müsâvât ve bütün dünyâ için uhûvvet*” cümlelerini içeren Fransızca işlenmiş bir dosya bulmuşlardır. Sonuç olarak Mamuretülaziz Vilâyeti Bidâyet Mahkemesi 30 Mart 1904'te Necip Nadir'i 6 ay hapse mahkûm etmiştir.

Jön Türk Devrimi'nin gerçekleşmesi üzerine Necip Nadir 30 Temmuz 1908'de Mamuretülaziz'den ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. Resmî bir faaliyet olmamasından dolayı Sicil, Necip Nadir'in *Hukuk-ı Umumiye* gazetesi macerasından doğal olarak söz etmemektedir. Jön Türk Devrimi sonrasında Necip Nadir'in ilk resmî görevi Bingazi Sancağı'na bağlı Derne Kaymakamlığı'dır. Ekim 1908'de tayin edildiği Derne'den Aralık 1909'da Sivas'a bağlı Zara, Mart 1911'de Bitlis'e bağlı Varto, Ekim 1912'de yine Bitlis'e bağlı Ahlat, Eylül 1913'de Erzurum'a bağlı Bayburt Kaymakamlıkları'na atanmıştır. Bayburt'ta görev yaptığı sırada, Sicil'deki ifadeyle, “*hakkında şikâyet vuku 'una ve ahâli-i mahalliye arasına nefret ilka etmekte*” olması ve bu gibi hallerin söz konusu bölgede zarara yol açma tehlikesinden dolayı Necip Nadir'in görevini sürdürmesi caiz görülmemiş ve 29 Mart 1914'de görevden el çektirilmiştir. Jön Türk Devrimi sonrası Sicil kayıtlarına bakıldığında 1908 sonrasındaki kaymakamlık görevlerinin bulunduğu yerler Jön Türk iktidarının Necip Nadir'i tehlikeli bir şahıs olarak algılayarak mümkün merteye İstanbul'dan uzak tutmaya gayret gösterdiğinin bir kanıtı gibidir.

Sicil'deki bu son kronolojik kayıtle birlikte bizim Necip Nadir hakkındaki bilgimiz de burada sona eriyor. Necip Nadir'in bundan sonraki hayat mecrası ve ölüm tarihi hakkında malumat yoktur.

Arşiv Belgeleri ve Mevcut Tarih Yazını Işığında Yeni Bilgi ve Yorumlar

Makalede ilk önce genç Ziya ve Diyarbakır İdadisi'ndeki eylemleri ve yapılan soruşturma bağlamında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde karşımıza çıkan gömlekleri ele almıştık. Sonra mevcut araştırma literatürü temel alınarak Ziya ve gençliğine dair kamuya mal olmuş temel bilinenleri aktardık. Bunu müteakip Necip Nadir ve kişiliği hakkında ulaşılabilen verileri sunduk. Son bölümdeki amaç ise tüm bu kaynakları göz önünde tutarak Ziya, idadi arkadaşları ve giriştikleri eylemlerin soruşturulması sürecini ve başlıca aktörlerini içeren yeni bilgi ve yorumlara erişmek olacaktır. Buradaki temel yaklaşım hadiseleri kronolojik bir yeniden inşa denemesine teşebbüs etmektir.

Öncelikle Ziya'nın yetişme ortamına bakıldığında kaynaklar bu gencin daha ergenlik çağından itibaren Mutlakiyet rejimine muhalif bir kişiliğe sahip olduğunda hemfikirdirler. Ziya henüz idadiye girdiği sene “*Ey Sultan sen çekil, hükümrân biziz*” nakaratlı siyasi manzumesini yazdığını biliyoruz. Söz konusu sene 1891 olmalıdır.⁴⁵

Bir diğer bilinen husus Diyarbakır'ın Mutlakiyet devrinde bir sürgün yeri niteliğidir. Mutlakiyet rejiminin Jön Türkleri Diyarbakır gibi ücra merkezlere sürgün etmesi söz konusu ücra kasabalarda bazı entelektüel etkiler yaratmıştır. Yerel ileri gelenler ve okumuşların bir bölümü bu sürgünlere sahip çıkarak yakın ilişkiler kuruyorlardı. Bunda İstanbul gibi bir merkezden gelenlerden yeni şeyler öğrenme dürtüsü de yatıyordu. Öte yandan sürgün yerlerinin merkezden uzaklığı rejimin bu tarz temaslar kurulmasını önlemesi açısından ciddi bir sorundu. Dolayısıyla Diyarbakır gibi merkezlere öğretmenler aracılığıyla çeşitli yasadışı matbu malzeme ulaşabiliyor, İstanbul okumuşlarının genelde haberdar olmadıkları illegal şiirler ve gazeteler özel toplantılarda okunabiliyordu. Bu süreç içerisinde Mutlakiyet rejiminin Hilafet ve Saltanat'a sadakat doğrultusunda sürdürdüğü propagandanın etkisi zayıflamaktaydı.⁴⁶

Diyarbakır'da oluşan bu Jön Türk sosyal çevresi içerisinde Necip Nadir'in yeri var mıydı? Bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değil. Ancak eğer Necip Nadir'in Ziya ve arkadaşlarını gizliden teşvik ettiği hususunda Mehmet Ali Aynî'nin suçlaması doğru ise bu konuda ihtiyatlı bir varsayımda bulunulabilir. Diyarbakır gibi nüfusu o sıralarda 10.000'i pek geçmeyen bir kasabada⁴⁷ dışarıdan gelmiş bir kişinin toplumsal ve siyasal aidiyeti çok da gizli kalamazdı. Devletin zorunlu ikamete tâbi kıldığı bir şahsiyet Diyarbakır'ın muhalif ve okumuş çevrelerinde – en azından başlangıçta – Jön Türk kimliğiyle itibar görmüş olması kuvvetle mümkündür. Bu varsayımı güçlendirecek bir veri bu makalenin başlarında zikretmiş olduğumuz BOA DH-MKT 214-11 numaralı gömlekte bulunan 8 Mart 1894 tarihli belgedir ki burada şehrin eşrafı, ulemâsı

ve meşayih Necip Nadir'i İslam ahlâkını ifsat etmekle, yabancı konsoloslar ve rahiplerle, Ermeni ileri gelenlerle temas halinde bulunmakla suçlamaktadır. Dolayısıyla Kasım 1892'den beri sürgün olduğunu bildiğimiz Necip Nadir'e ilişkin 1894 başlarına gelindiğinde Diyarbakır'ın ileri gelenleri arasında birbirine oldukça zıt görüş ve izlenimlerin gelişmiş olduğu tasavvur edilebilir.

Diyarbakır İdadi Mektebi'nde zuhur ettiğini bildiğimiz muhtemelen ilk hadise öğrencilere karşı fiziksel şiddet kullanımına karşı yapılan toplu öğrenci eylemidir. Sadece Gökalp'in anlatımına dayanarak haberdar olduğumuz bu vakanın tarihi belirsizdir. Ancak söz konusu eylemin – yine Gökalp'e göre – başarısı sonucunda içinde Ziya'nın da bulunduğu belirli bir öğrenci kesimi okul idaresine karşı psikolojik bir üstünlük kazanmış gibidir.

Bu noktada isimlerini bildiğimiz öğrencilerin kimlikleri üzerinde durulmalıdır. İçlerinde en fazla tanınmış olan Ziya'nın dayısı Pirinççizâde Ârif Efendi Diyarbakır'ın ileri gelen ailelerindedir. 1894-95 devresinde Diyarbakır Vilayet İdare Meclisi'nin seçilmiş üyelerinden birisidir.⁴⁸ Ârif Efendi'nin Ziya'yı her zaman kolladığı biliniyor. 1890'ların sonları ve 1900'lerin başlarında Ziya ve arkadaşları Diyarbakır'da illegal faaliyetlerde iken şehrin o zamanki Belediye Başkanı olan Ârif Efendi Ziya'yı korumuş, dolayısıyla yapılan kovuşturmalar ciddi neticelere yol açmamıştır.⁴⁹ Ziya'nın baba tarafından ailesi ise kuşaklar boyu Osmanlı devlet hizmetinde bulunmuştu. Dedesi Mustafa Sıtkı Efendi II. Mahmud devrinde Van ve Nusaybin'de çeşitli idari görevler üstlenmiştir. Mustafa Sıtkı'nın oğlu ve Ziya'nın babası olan Tevfik Efendi Diyarbakır Vilayeti Evrak ve Matbuat Müdürlükleri yapmış olup vilayetin resmî gazetesi ve salnamesi yine onun tarafından hazırlanmıştır. Ömrünün son yıllarında Tevfik Efendi vilayetin sansür heyetinin riyasetinde bulunmuştur.⁵⁰

Ziya'nın idadideki arkadaş çevresi içerisinde olduğu bilinen ve ele almış olduğumuz soruşturma belgelerinde de adı geçen diğer bir isim Faik'dir. Kendisi daha çok Osmanlı-Türk edebiyatında Servet-i Fünun ve özellikle Fecr-i Âtî akımlarına mensup bir şair olan Faik Ali Ozansoy olarak tanınmıştır. Babası Diyarbakırlı Said Paşa Doğu Anadolu'da mutasarrıflıklarda bulunmuş olup 1869'da yayın hayatına giren *Diyarbakır* gazetesinin ilk yayın müdürlüğünü yapmıştır. Faik'in ağabeyisi ise yine Osmanlı-Türk edebiyatının önde gelen şair ve yazarlarından Süleyman Nazif'tir.⁵¹

Diğer karşımıza çıkan isimlerden birisi yine Pirinççizâde ailesine mensup Feyzi'dir. Ziya ile aynı sınıfı paylaşan Feyzi Bey Cumhuriyet'in ilk yıllarında Nâfia Vekilliği yapmıştır. Dikkati çeken başka bir isim Zülfü'dür, ki yine Cumhuriyet döneminde Diyarbakır milletvekili Zülfü Tiğrel olarak bilinecektir.⁵²

Soruşturma belgelerinde ismine rastladığımız Haşim hakkında ayrıca bir bilgi mevcut değildir. Sadece Ziya'nın, ailesinden habersiz İstanbul'a gitmesinden sonra idadiden eski sınıf arkadaşı olan Abdullah Haşim'e rastladığını ve birlikte eski Tabiiye dersi hocaları olan Doktor Yorgi'yi

ziyaret ettiklerini bilmekteyiz. İstanbul’da eğitim görmekte olan Abdullah Haşim’in de Diyarbakır’ın varlıklı ailelerinden birinin çocuğu olduğu düşünülebilir.⁵³

Söz konusu talebe profilleri bize idadi öğrencilerinin önemli bir kısmının Diyarbakır ileri gelenlerinin çocukları olduğunu gösteriyor. Buna karşın başta maarif müdürü ve idadi müdürü olmak üzere muallimlerin büyük bir kısmı Diyarbakır dışından atanmış olup şehrin yabancı ve Diyarbakır’da da kalıcı değillerdi, yani şehirde kökleri yoktu. Buna ilaveten, Diyarbakır İstanbul’dan hayli uzakta olduğundan merkezi idare polisiye kontrol konusunda Diyarbakır ve benzeri çeper vilayetlere, diğer merkezi vilayetlere kıyasla daha az öncelik tanıyordu.⁵⁴ Bütün bu koşullar, nasıl olup da idadideki bir öğrenci eyleminin – hem de Mutlakiyet devrinde – başarılı olabildiğini açıklamayı kolaylaştırmaktadır.

Bundan sonra karşımıza çıkan diğer öğrenci eylemi “*Padişahım çok yaşa*” duasına karşı patlak veren harekettir. Söz konusu eylem çok büyük bir olasılıkla iki defa gerçekleşmiş olmalıdır. Zira gerek arşiv belgeleri, gerekse araştırma literatürü bize bunu işaret ediyor.

Hatırlanacağı üzere makalenin ilk kısmında BEO 525-39347 numaralı gömlek tartışılırken Diyarbakır Vali Vekili Enis Bey Sadaret’e çektiği 1 Aralık 1894 tarihli şifreli telgrafta belirttiği üzere birinci eylem yaklaşık olarak Haziran veya Temmuz 1894’te gerçekleşmişti. Bu eylemde öğrencilerden bazıları “*Padişahım çok yaşa*” yerine “*Padişahım milletinle çok yaşa*” diye bağırılmışlardı. Enis Bey’in ifadesine göre soruşturma sırasında söz konusu eylemi teyit eden bazı öğrenciler amaçlarının tahta çıkış ve doğum yıldönümü vesilesiyle Padişah’ı yüceltmek amacıyla mutad duadan farklı olarak yeni bir dua okuduklarını söylemişler, hadise bu şekilde kapanmıştı. Bu hadise muhtemelen okulun yaz tatili dolayısıyla kapanacağı sırada gerçekleşmişti.

Mevcut tarih yazımına baktığımızda Ali Nüzhet Göksel’in anlatımı vesikalarda karşımıza çıkan verilere pek uymamaktadır. Göksel’e göre hadise çocuklar arasında Ziya’nın bireysel olarak “*Padişahım çok yaşa*” yerine aniden “*Millet çok yaşa*” diye bağırmasından ibarettir. Yani olay Ziya’nın bireysel bir eylemi olarak görünmektedir.

Buna karşılık Kırzioğlu’nun anlatımında bize kesin bir zaman dilimi, yani Ziya ve arkadaşlarının dördüncü sınıftan beşinci sınıfa geçtiği 1894 Bahar sonları verilmektedir. Olay jurnal edilip soruşturma açılmasına karşın Vali Sırrı Paşa’nın Ziya’nın ailesine yakınlığı, ayrıca İstinaf Mahkemesi Reisi’nin ve İdadi Müdürü Hüseyin Celal Bey’in müdahaleleri tahkikatın tehlikeli bir sonuca varmasını önlemişti. Gençleri korumak amacıyla eylemde aslında “*Millet çok yaşa*” diye bağırılmış iken kayıtlara “*Padişahım milletinle çok yaşa*” olarak girmişti. Ziya adli tahkikattan kurtulmuş, ama Ahlak ders notu düşürülmüştü. Kırzioğlu’nun bu anlatımının Enis Bey’in Sadaret’e olan telgrafta verdiği bilgilerle uyduğuna görüyoruz.

Gökalp’in *Cumhuriyet* gazetesinde “Mektepte Cumhuriyet İlânı” başlıklı makale serisinde ayrıntısıyla anlattığı eylem ise büyük bir olasılıkla BEO 525-39347 numaralı gömlekte karşımıza çıkan ve Necip Nadir’in 23 Ekim 1894 tarihli ihbar mektubuyla jurnallediği ikinci “*Millet çok*

yaşa” vakasına denk gelmektedir. Bu hadise Necip Nadir’e göre 21 Ekim 1894 Pazar günü gerçekleşmişti. Necip Nadir’in ihbar mektubuyla Gökalp’in anlatımı arasında en önemli uyum noktası her ikisinin de bu eylem dolayısıyla Diyarbakır şehir halkının merakla idadi önünde toplandığı bilgisini vurgulamalarıdır. Yani Gökalp’in anlatımından da görüldüğü üzere bu eylem sadece bir kerelik değil, muhtemelen haftalar boyu sürmüş bir hadiseydi. Necip Nadir’in verdiği 21 Ekim Pazar gününü eylemin başlangıç tarihi olarak kabul edersek jurnal mektubunun İstanbul’a vardığı Kasım sonuna veya Aralık başına değin bu eylem sürmüş olmalıdır.⁵⁵

Necip Nadir söz konusu jurnallemeyi yaptığı sırada henüz idadide muallim değildi. Zira Sicil kaydına göre ancak Kasım 1893’de idadi öğretmenliğine atandığını biliyoruz. Ancak ihbar mektubunda Ziya’dan ve dayısı Pirinççizâde Ârif Efendi’den söz ediş tarzından Necip Nadir’in Diyarbakır İdadisi, genç Ziya ve nüfuzlu akraba çevresi hakkında etraflı bilgi sahibi olduğunu anlıyoruz. Bu bilgiler Necip Nadir’in Diyarbakır’ın muhalif çevreleriyle yakın bir ilişkide olduğuna dair muhtemel bir ipucudur.

Necip Nadir ihbar mektubunu yazdığı aynı gün, yani 23 Ekim 1894’de ayrıca Sadrazam’a yazdığı dilekçe mektubunda (MF-MKT-221-40 numaralı gömlek) Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmed Ali Aynî’nin bir daha dönmek üzere İstanbul’a gittiğini belirterek aynı pozisyona kendisi talip olmuştu. Necip Nadir’in bu mektubundan iki çıkarsamada bulunabiliyoruz. Birincisi Necip Nadir o esnada bir idadi hocası veya maarifte herhangi bir görevi olmamasına karşın Mehmed Ali Aynî’nin Diyarbakır’daki görevini bırakmak istediğini bilecek derecede yerel maarif bürokrasisine vâkıftı. Ayrıca, ikinci “*Millet çok yaşa*” hadisesi sırasında Mehmed Ali Aynî Diyarbakır’dan ayrılmış olup Talât Efendi ona vekâlet etmekteydi.

Dolayısıyla Gökalp’in *Cumhuriyet* gazetesindeki eylem anlatımında söz konusu eylemin elebaşı olan Ziya karşısında eylemi sona erdirebilmek için soğuk terler döken maarif müdürü muhtemelen Mehmed Ali Aynî’nin kendisi değil, ama ona vekâlet eden Talât Efendi olmalıdır.⁵⁶

Bu eylem 1893 Kasım ayı içerisinde sürmekteyken Necip Nadir idadi’ye Fen Bilgisi öğretmenliğine atanmıştır. Mehmet Ali Aynî’nin 14 Mart 1895 tarihli rica mektubundaki (MF-MKT-221-40 numaralı gömlek) iddiasına göre Necip Nadir öğretmen olarak atandıktan sonra öğrencileri “*Padişahım çok yaşa*” duasına karşı direnmek ve Din Bilgisi hocasını “*Melekler var diyorsun hani bize göster*” gibi talep ve sorularla sıkıştırmak konusunda gizliden kışkırtmalar yapmış, sonra da ihbarlarda bulunmuştur. Bu iddialar doğru dahi olsa zaten öteden beri politize olmuş Ziya ve arkadaşlarının eylem yapmak için özel olarak Necip Nadir’in kışkırtmalarına ihtiyaç duymayacakları düşünülebilir.

Ancak kronolojimiz açısından öğrencilerin Din Bilgisi dersinde melekleri ve Allah’ın varlığını sorgulaması ile genç Ziya’nın bu sıralarda giderek derinleşen bir felsefi bunalıma kapılması, hatta kısmen bu bunalımın da etkisiyle intihar girişiminde bulunması arasında bir bağlantı var gibidir. Öyle görünüyor ki BEO 560-41978 numaralı gömlekteki 8 Ocak 1895 tarihli sorgu defterinden

anlaşıldığı üzere sadece Ziya değil, Faik ve Haşim gibi sınıf arkadaşları da geleneksel din anlayışını sorgulayan benzeri bir ruh hali içerisindeydiler.

Kronolojimizde bundan sonraki hadise Ziya'nın intihar girişimidir. Ziya'nın böyle bir harekete teşebbüs etmesine yol açan etken ve koşullar yukarıda, mevcut araştırma literatürü ışığında ele alındığından burada tekrar belirtilmesine gerek yoktur. Bu noktada elimizdeki arşiv verilerinden edindiğimiz yeni ve önemli bilgi Ziya'nın intihar girişiminin kesin tarihidir. Gökalp'e ilişkin tarih yazınında intihar teşebbüsü tarihi konusunda çelişkili bilgiler verilmiş olduğunu biraz önce aktarmıştık. BEO 560-41978 numaralı gömlekteki 8 Ocak 1895 tarihli sorgu defterinden öğrendiğimize göre Ziya'nın intihar girişimi kesin olarak 3 Ocak 1895 günü vukubulmuştur.

Ziya'nın intihara kalkışması idadi arkadaşları arasında büyük bir üzüntü, sarsıntı ve tepkiye sebebiyet vermiştir. 8 Ocak 1895 tarihli sorgu defterinin ortaya koyduğu üzere Ziya'nın bu hareketinden iki gün sonra, 5 Ocak 1895'de idadide müzakere saati sırasında arkadaşlarından Faik ve Haşim 1870 Fransa-Prusya savaşı bahsini açarak Fransızların vatan ve millet için besledikleri sevgi hissinden, vatan için giriştikleri fedakârlıklardan, Almanlara kin gütmelerinden ve bunları kamuoyuna aktarmak için sahip oldukları basın özgürlüğünden yola çıkarak Osmanlıların da 1877-78 Savaşı bağlamında Rusya'ya yönelik aynı şeyleri yapmaları gerektiğini cüretle ifade etmişlerdir. Müdür yardımcısı Hakkı Efendi, müfredat haricine çıkan öğrencileri cezalandırmakla tehdit edince öğrencilerden Faik, Ziya'nın intihar teşebbüsünü örnek göstererek *"biz de millet uğrunda fedâ-yı cân ederiz"* demiştir. Bu bilgi, Ziya'nın kendini öldürme girişimine arkadaşlarının – olaydan hemen iki gün sonra ve sıcağı sıcağına – nasıl siyasal bir anlam ve yurtseverlik değeri atfettiklerini görmek açısından hayli çarpıcıdır.

Son olarak Necip Nadir üzerinde durmakta fayda vardır. Zamanına göre hayli iyi eğitim almış olduğu belli olup kültür ve basın sahasında etkinlikleri kayda geçmiş olan bu kişilik hakkında kestirmeden bir değerlendirme yapmak ve hüküm vermek kolay değildir. Necip Nadir'in kişiliğine ilişkin ilk veri Mekteb-i Sultanî ve Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye'de okumasına karşın her iki okuldan da diploma almaksızın ayrılmış olmasıdır. Bu bilgi bize Necip Nadir'de daha sonraki hayat mecrasında görülebilecek muhteris ama kararsız, huzursuz ve sebatsız şahsiyetinin ipucunu veriyor. İstanbul'un muhafazakâr entelektüel çevrelerinde fazla uzun kalamayıp, Beyrut Vilâyeti'nde atandığı kaymakamlıklardan sonra rütbesinin düşürülmesi ve önce İç Anadolu'ya, sonra Diyarbakır'a sürülmesi Necip Nadir'in uyumsuz kişiliğine kanıt gibidir. Öte yandan ilginçtir ki Osmanlı hükümeti aleyhtarı faaliyetlerine karşın işsiz olduğu zamanlarda bile devlet hazinesinden kendisine yapılan düzenli bir ödentisi vardır. Hatta *islâh-ı nefis ü meslek* ettiği takdirde kaymakamlıklara atanması konusunda padişah iradesinin var olması dolayısıyla Sadrazam Cevat Paşa Maarif Nezâreti nezdinde Necip Nadir'in en azından Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne atanması hususunda ısrarcı olabilmiştir. Bu veri Necip Nadir'in bir yandan merkezi idare tarafından İstanbul'dan uzak tutulmasına karşın aynı zamanda İstanbul'da siyasi olarak nüfuzlu çevrelerce korunduğunu güçlü bir olasılık haline getiriyor. Diğer taraftan Necip Nadir'in en azından Diyarbakır'da ikamete memur olduğu esnada hem muhbirlik, hem de ajan

provokatörlük yapmış olması görünürdeki sürgün statüsüne rağmen merkezin gözüne girmeye çalıştığını gösteriyor. Buna karşılık Jön Türk Devrimi'ne değin sürgün statüsünden kurtulmayı da başaramamıştır. Devrimden kısa bir süre sonra İstanbul'a dönen Necip Nadir'i İttihat ve Terakki'ye muhalif ve toplumsal hak ve özgürlükler talep eden *Hukuk-ı Umumiye* gazetesinin editörlüğünde görmekteyiz. Ancak İttihat ve Terakki Necip Nadir'i muhtemel bir tehdit unsuru olarak algılayarak yine merkezden uzakta tutmayı tercih etmiştir.

Bu bağlamda Maarif ve muhtemelen Dahiliye Nezaretinin Necip Nadir'in Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne atanması konusunda Sadaret'ten ve Yıldız Sarayı'ndan gelen politik baskıya direnebilmiş olduğunu görmek dikkate değerdir. Abdülhamit devrinde Bâb-ı Âli'nin Yıldız Sarayı karşısında büyük ölçüde edilgen bir konuma indirildiği göz önünde tutulacak olursa 1890'lı yıllarda bile sivil bürokrasinin belirli atamalar söz konusu olunca belirli bir manevra alanına sahip olmuş olduğunu anlıyoruz. Bu ise Mutlakiyet rejiminin tüm denetim ve jurnal mekanizmalarına rağmen müdahalelerinde belirli sınırlarının olduğunu açığa çıkarmakta.

İlginçtir ki hem Ziya Gökalp'in kendisi ve onu konu alan tarih yazımı ve aynı zamanda Mehmed Ali Aynî anılarında Necip Nadir konusunda tamamen sessizdirler. Hatta Mehmed Ali Aynî anılarında⁵⁷ çocukluğu ve taşradaki çeşitli görevlerine ilişkin ayrıntılı bilgiler verirken memuriyet kariyerindeki ilk önemli bürokratik görevi olan Diyarbakır Vilâyeti Maarif Müdürlüğü'ndeki zamanından tek kelimeyle dahi bahsetmez. Söz konusu sessizlik, sürgüne uğramış bir birey sıfatıyla Necip Nadir'in bir olasılıkla başta Ziya Gökalp olmak üzere Diyarbakır'daki Mutlakiyet karşıtı ve okumuş çevrelerle az çok bir ilişkide bulunduğunu, ama bir muhbir ve ajan provokatör olarak deşifre olması dolayısıyla hafızalardan silinmek istendiğini araştırmacının aklına getirmektedir. Buna ilaveten, itibarı düşük bir Necip Nadir'in İkinci Meşrutiyet döneminde *Fedakârân-ı Millet* bağlantısı ve Gökalp'in İttihatçı siyasetin merkezinde yer alması, önemli ölçüde İttihatçı-Kemalist çizginin damgasını vurduğu yakın dönem Osmanlı-Türk tarihçiliğinde Necip Nadir adının görmezden gelinmesinde etkili olmuş gibidir. Sonuçta Necip Nadir son dönem Osmanlı tarihinde şöhreti kamuya mal olmuş büyük isimlerden biri değildi; iyi eğitilmiş ve ihtirash olmasına karşın üst mevkilere yükselememiş, çelişkili siyasal arayışlar içerisinde kendisini tüketmiş, tarihin çıkmaz yollarından birisinde tıkanmış, tüm bu özellikleriyle de Mutlakiyet rejimi idari yapısının ayakta kalmasına katkısı olan, zamanında muhtemelen sıkça rastlanılan bir memur tipiydi.

EK: Seçilmiş Belgeler

BEO 525-39347 (2 C 1312) Gömleği

Birinci Belge [23 Ekim 1894]

Devletlû fahâmetlû veli'n-ni'am efendim hazretleri

Diyarbakir'in büyük bir menba'-ı fesâd olduğu müstağni-i 'arzdır. Bu hafta vuku'bulup ezhân-ı 'umûmiyeyi işgal eden mühim bir hâdisenin başka bir taraftan başka bir makama 'isâlınden evvel hâk-pây-ı sâmilere 'arzına müsâra'at eyledim. İşbu Teşrinievvelin dokuzuncu Pazar günü akşamı mekteb-i i'dâdiye şâkirdânı mektep havlisinde tecemmü' ederek avaz-ı bülenle "*Padişahım çok yaşa!*" diyeceklerine "*Milletim çok yaşa!*" 'ibâresini bağırıp durdular. Her Pazar günü mahall-ı tenezzüh olduğundan oralarda tecemmü' eden birçok ahaliye ve hususuyla Ermenilere bâ'is-i kıl ü kal ve muharrik mâ fi'l-bâl oldu. Şurası câ-yı te'essür olmuştur ki şâkirdânı bu tehyîc ü tahrîke sevk eden hayin Meclis-i İdâre-i Vilâyet a'zâsından Pirincîzâde 'Ârif Efendi'nin yeğeni ve daha doğrusu mahdûmudur. Çünkü Ziyâ nâmıyla tesmiye edilen bu zalâm öksüz olmak münâsebetiyle bu 'Ârif Efendi'nin taht-ı te'sîr-i mefsetekârânesinde terbiye olunuyor. Bu günlerde büyük bir nüfûzla Diyarbakir'de mefsetet başı olduğu müsellemler bulunan bu 'Ârif câhilin korkusundan küçük me'mûrlar 'umûm nazarında tecessüm eden bu maddeyi kapamazlarsa tahkîk olunmak üzere bulunduğu istihbâr olunuyor. Fakat Ma'ârif Müdür Vekili Tal'at Efendi'nin iktidârsızlığı 'Ârif Efendi'nin vahşîliğine te'sîr-i nüfûz edemeyeceği kullarınca muhakkaktır. Herhalde ezhân-ı 'umûmiyenin bu madde ile son derece tahdiş olduğu gibi Ermenilerle me'mûrîn-i ecnebiyeye sermâye-i ebâtîl bulunduğu 'arzıyla buna dâ'ir cânib-i senâü'l-himem-i cenâb-ı Sadâret-penâhîlerinden bir tebliğ icrâ buyrulacak olursa zamânın bunca tazyîkına uğramış olan bu kullarının gaddârlar eline teslim olunmaması istirhâmına cür'et eylerim. Ferman. Fî 11 Teşrinievvel Sene 1310. Bende Necîb Nâdir

İkinci Belge [30 Kasım 1894]

Diyarbakir Vilayetine Şifre. Fî 18 Teşrinisânî Sene 310

Teşrinievvelin dokuzuncu Pazar günü Diyarbakir Mekteb-i İ'dâdisi şâkirdânının mektep havlisinde tecemmü'lerinde "*Padişahım çok yaşa!*" diyeceklerine "*Milletim çok yaşa!*" dedikleri ve mektebin mahal-ı tenezzüh olan civârının o gün müctemi' olan halkın bunu işitmiş olmaları ahalice ve bâ-husûs Ermenilerce birçok kıl ü kala bâ'is olduğu ve şâkirdânı bu hâle sevk eden Meclis-i İdâre-i Vilâyet a'zâsından Pirinçizâde 'Ârif Efendi'nin yeğeni Ziyâ nâm çocuk idüğü istihbâr olduğundan bu maddenin sıhhat ve 'ademi sıhhati ve sahîh ise bu bâbda vilâyetçe ne

mu‘âmelede bulunulup şimdiiye kadar buraya niçin ma‘lûmât verilmemiş olduğu hakkında serî‘an îzâhât i‘tâsı matlûbdur.

Üçüncü Belge [1 Aralık 1894]

Bâb-ı ‘Âli Sadâret-i ‘Uzmâ Telgraf Odası [antet]

Diyarbakir Vilâyeti’nden mevrûd şifreli telgrafnâmedir

Fî 18 Teşrînisânî Sene 310 Diyarbakir Mekteb-i İ‘dâdîsi şâkirdânının irâde buyrulan ahvâline dâ’ir vilâyetçe ne resmî ne de gayri resmî bir gûnâ ma‘lûmât olmadığından işbu irâde-i fahîmâneleri üzerine keyfiyet Vilâyet Ma‘ârif Müdür Vekâleti’nden sûret-i mahsûsada resmen lede’l-istifsâr alınan cevâbnâmede bir buçuk ay evvel mekteb-i mezkûrun beşinci sene şâkirdânının nizâmât-ı mekteb hilâfında ba‘zı harekâtından mektep müdür vekilinin şikâyet etmesi üzerine der ‘akıb mektebe ‘azîmetle bi’z-zât icrâ eylediği tahkîkatta şâkirdânın ders yapmak yazı yazmak husûsunda müdür ve mu‘allimlerin emirlerine ‘adem-i itâ‘atlarını mutazammın îrâd edilen mebhâhis netâyicinde bundan altı ay evvel şâkirdânın ihrâçlarına bermu‘tâd “*Padişahım çok yaşa*” du‘âsı vâcibü’l-edâsını îfâ eylediklerinde ba‘zıları bir iki def‘a “*Padişahım milletinle çok yaşa*” dedikleri ityân edilmesinden nâşî bu cihet dahi mu‘âmelât-ı sâ’ire ile beraber tedkîk ve şâkirdândan istifsâr olundukta kimisi redd ü tekzîp ve kimisi cülûs ü velâdet-i Hümâyûn leyâlî-i mes‘ûdesinde elfâz-ı ta‘zîmden olmak üzere yâd ü tekrâr olunan bir mevzûn mısırâ‘ bulunduğundan olvakit bir iki def‘a söylediklerini ikrâr ettikleri ve binâ’en ‘aleyh muhtâc-ı tedkîk ü beyân görülememekle beraber kendilerinin de diğeri refikleri gibi yalnız “*Padişahım çok yaşa*” demeleri hakkında vesâyâ icrâ kılındığı ve bu cihetin hiç bir sûretle bâ’is-i kîl ü kal olmadığı dahi gösterilmiş ve hakîkat-ı hâl bu merkezde iken başka kalıba ifrâğla ‘arz olunması burada ötedenberi yekdiğeri ‘aleyhinde cârî olan garazkârlık eseri bulunmuş olmağla fermân. Fî 19 Teşrînisânî Sene 310. Vekîl-i Vâlî Enîs.

BEO 560-41978 (1 Ş 1312) Gömleği

Birinci Belge [8 Ocak 1895]

Mekteb-i İ‘dâdî’nin Beşinci Sene Talebesi Arasında Mektebin Nizâmât-ı Dâhiliyesi Hilâfında Ba‘zı Mu‘âmelânin Vuku‘bulduğu İşitilmekle Olbabda İcrâ Edilen Tahkîkat Varakasıdır.

Mekteb Müdürü ‘İrfân Bey’in İsticvâbı

Sizden rivâyeten mekteb-i i‘dâdînin beşinci sene talebesi beyninde vuku‘bulduğı Ma‘ârif Müdüriyeti Vekâleti’nden haber verilen mu‘âmele ne gibi şeylerdir? Talebe-i mevcûde her akşam mektepten me’zûn olacakları zaman ne yapıyorlar?

Şehr-i hâl-i Rûmînin yirmidördüncü Cumartesi günü beşinci sene talebesinin müzâkere sâ‘ati gelmesiyle mu‘âvin-i evvel Hakkı Efendi li-ecli‘l-müzâkere sınıf-ı mezkûrun dershânesine gitmişti. Müzâkere devâm ederken talebeden Fâ‘ik Efendi “*Fransa ile Alman devleti beyninde zuhûr eden muhârebede Fransa mağlup Almanya galip oldu. Bu mağlubiyet üzerine Fransa tazmînât-ı harbiyeyi kâmilten te‘diye ederek pek az bir müddet zarfında eser-i mağlûbiyetini hiss ettirmemeye başladı. Bu hâl ise mahzâ ahâlinin hamiyetlerinden ve vatan ve milletlerini sevdiklerinden ileri geldi. Hatta Almanya’ya karşı hâlâ ibrâz-ı husûmet etmekten geri durmuyorlar. Ve ellerinden giden yerleri istirdâd için dâ‘imâ çalışıyorlar. Biz ise Rusya ile olan muhârebe-i âhîrede bu kadar zâyî‘âta uğradık. Şu hâl benim hamiyet-i milliyemi galeyâna getiriyor. Biz de o yerleri istirdâd için çalışmalıyız ve dâ‘imâ Rusya’ya karşı izhâr-ı kîn ve husûmet eylemeliyiz*” demesiyle mûmâileyh Hakkı Efendi “*Dersinize bakınız, esnâ-yı müzâkerede böyle şeylerin söylenmesine lüzûm yoktur, siz târîhi yalnız okumaya ve okuduğunuz mebâhisdeki vuku‘âtı ibrâz etmeye mecbûrsunuz*” cevâbını vermiş ve mûmâileyh Fâ‘ik Efendi’yi bu yolda tekdîr ü iskât etmek istemiş olduğu sırada sınıf-ı mezkûr talebesinden Hâşim Efendi “*Niçin Fâ‘ik Efendi’yi tekdîr ü iskât etmek istiyorsunuz, söyledikleri doğrudur*” diye karşı gelmesi üzerine Hakkı Efendi tevkîf yazmak istemiş ve yazacağı tevkîflerin birisini Hâşim Efendi’ye, ikincisini de Fâ‘ik Efendi’ye vermek emelinde bulunmuşsa da yine mûmâileyh Hâşim Efendi: “*Yazacağınız tevkîflerin ne ehemmiyeti vardır, işte refiklerimizden Ziyâ Efendi fedâ-yı cân ederek intihâr etti, biz de millet uğrunda fedâ-yı cân ederiz*” demesi üzerine Hakkı Efendi: “*Çok gürültü etmeyiniz şimdi gider dâ‘ireye haber veririm*” cevâbını vermesiyle Fâ‘ik ve Hâşim Efendiler: “*Biz fedâ-yı cân ettikten sonra söyleyeceğiniz sözlerin ne ehemmiyeti olur*” demişler ve Hakkı Efendi de tevkîflerini yazdıktan sonra çıkmak istemişse de mûmâileyhümâ tevkîflerinin bozulması ve keyfiyetin bendenize haber verilmemesi için haylice ısrâr ve ricâda bulduklarını mûmâileyh Hakkı Efendi dershânedan çıktuktan sonra gelip tafsîlen bendenize söyledi. İşin şu sûretle vâki‘ olduğunu tefehhüm ettiğim anda mûmâileyhümâ Hâşim ve Fâ‘ik Efendileri akşam dersinin hitâmından sonra kendi odama celp ederek kendilerini kemâl-i ehemmiyetle tevbîh ü tekdîr ve tehdîd etmekle beraber dâ‘imâ hüsnü hâl ü harekette bulunmaları ve mu‘âvin ve mu‘allim efendilere karşı her bâr mutî‘ olmaları husûsunu ve bir dahâ böyle münâsebetsizliklerde bulunmamalarını sûret-i mahsûsada tenbîh ve vuku‘-ı hâlî Ma‘ârif Müdüriyeti Vekâleti’ne de gece gelerek ifâde eyledim. Talebe her akşam me’zûn olacakları zamân mektebin kapısı önünde safbaşa oldukları hâlde her birinin başka başka mücâzât ve mükâfâtları kendilerine teblîğ ve i‘tâ edildikten sonra nehârî kısmı muntazam bir sûrette mu‘âvin-i sâni ve sâlis istishâb ederek şehre kadar idhâl eder. Leylî olan kısım da zâten mektepte kalırlar. Cum‘a geceleri dahî ‘arz ettiğim yolda talebe-i mevcûde safbaşa-i ihtirâm oldukları hâlde tranpite çalınarak üç def‘a “*Padişahım çok yaşa*” dedikten sonra me’zûn olurlar.

Cum‘a geceleri me‘zûn olacakları sırada talebe-i mevcûdenin hiçbir münâsebetsiz hâl ü hareketini görüp anladınız mı?

Hayır, yukarıda tafsîl ettiğim ahvâl ve mu‘âmeleden başka bir şeylerini görüp işitmedim.

Talebe-i mevcûdenin mektep dâhilinde başka hiç bir münâsebetsiz hâl ü hareketlerini görmemişsiniz. Şehr-i hâlin yirmi ikinci Perşembe günü akşamı yine beşinci sene talebesinden olup kendi hânesinde intihâr etmek isteyen Ziyâ Efendi’nin sûret-i intihârı hakkında mektepçe ne ma‘lûmâtınız vardır?

‘Ulûm-ı dîniye mu‘allimi Mahmûd Efendi’nin ifâde-i vâkı‘asına nazaran yine beşinci sene talebesine ‘ulûm-ı dîniye dersi okutmak üzere talebe-i mûmâileyhümânın nezdlerine gittikte mebâhis-i dîniye arasında Cenâb-ı Vâcibü’l-Vücûd sıfatlarından ve melâ’ike-i kirâmdan bahs ettikçe talebeden Ziyâ, Hâşim, Fâ’ik Efendiler: “*Melâ’ike nasıl şeydir? Bir şey’in ismi olup da cismi olmaması kabil midir? Buna hemen inanmakta tereddüd edeceğimiz geliyor. Ve mâdem ki fezâ-yı lâ-mütenâhî bir cisimdir, Cenâb-ı Hakk’ın da bir cisim olması iktizâ eder. Hâlbuki siz cisim olmadıktan başka ne olduğunu da söylemiyorsunuz, bu nasıl şeydir?*” yolunda idâre-i lisân etmeleriyle mu‘allim-i mûmâileyh: “*İşte ben size âyât-ı kerîme ve hadîs-i şerîf okuyorum bunlara inanmanız lâzım gelir, inanmadığınız takdirde sizi iknâ‘ edecek başka delâ’il bilmiyorum ve bulunamaz*” cevâbını vermişse de onlar delâ’il-i ‘akliye talebinde bulunmuşlardır. Ziyâ Efendi’nin intihârı bahsine gelince: Mûmâileyhin intihâr etmek istediğini işittiğim zamân sâ’ike-i merakla – kendisinin zamân-ı me’mûriyet-i ‘âcizânem olan şu iki ay zarfında mektep dâhilinde bir münâsebetsizliğe tesâdüf etmemiş idiysem de – ahvâl-i sâbıkasını tahkîk ettim ki kendisi de yukarıda hâllerini tafsîl ettiğim talebeyle hemfikir imiş. Mûmâileyhin bu mu‘âmelesi üzerine mektebe ‘adem-i kabulünü de Ma‘ârif Müdüriyeti Vekâleti’ne yazmak üzereyim. İşte ma‘lûmâtım bundan ‘ibârettir.

İfâdelerinizi okuyunuz. Doğru ise mühürleyiniz.

Evet doğrudur. Mühürlerim: Fî 27 Kânunievvel Sene 310 Diyarbekir Mekteb-i İ‘dâdîsi Müdürü Muhsinzâde (?) ‘Ali ‘İrfân

Mekteb-i i‘dâdî Mu‘âvin-i Evveli Hakkı Efendi’nin isticvâbı:

Şehr-i hâl-i Rûmînin yirmi dördüncü Cum‘a Ertesi günü mekteb-i i‘dâdînin beşinci sene talebesi müzâkeresine siz mi gittiniz? Siz gitmişseniz talebe-i mûmâileyhümânın hangilerinden ne gibi sözler işittiniz?

Evet efendim, yevm-i mezkûrda beşinci senenin müzâkeresine ben de gittim. Dershâneye girdiğimden bir çeyrek sâ‘at sonra evvelâ Fâ’ik Efendi şimdi hatırımda olmayan bir beyti cehren okudu. Bunun üzerine sınıf-ı mezkûr talebesinden Hâşim Efendi: “*Almanlarla Fransızlarla [aynen böyle] beyninde zuhûr eden bir muhârebede Almanlar Fransızlardan bir yer aldılar. Fransızlar mağlup, Almanlar gâlip oldular. Bu mağlubiyet üzerine Fransızlar matbû‘âtlarına*

i'tâ-yı serbestî ile beş yaşındaki çocuklarını bile Almanlar 'aleyhine fikren teşvîk etmişlerdir. Biz nasıl sabrederim ki Ruslar bizden Kars'ı aldılar ve diğer sûretle de bizi mağlup ettiler. Bi't-tabî' biz de Ruslar 'aleyhinde bir husûmet-i şedîde besliyoruz. İnşallah bir gün gelir ki biz de onları mağlup ve aldıkları yerleri istirdat ederiz. Keşke bizde de matbû'ât serbest olsa da çocuklarımız dahî Fransızların Almanlara olduğu gibi Rusya'ya daha çocuk yaştan hasım olsalar işte daha güzel olur" yolunda idâre-i güftâr etmesiyle bendeniz derhâl: *"Bu bahsin kat'iyen lüzûmu yoktur, siz okuduğunuz târîhte gördükleriniz mebâhisi yalnız ezber etmekle mükellefsiniz, o mebâhis üzerine şu yolda muhâkeme yapmak cihetine hâ'iz dğilsiniz, eğer bu bahse devam edecek olursanız şimdi gidip Müdür Bey'e ma'lûmât veririm"* demekle beraber Fâ'ik Efendi'ye iki tevkîf, Hâşim Efendi'ye de bir tevkîf yazdım. Ve kendilerini tekdîrle iskât ederek müzâkerenin hitâmını bekledim. Müddet hulûl etmesiyle çıkmak istediğimde *"Müdür Bey'e keyfiyeti haber vermeyiniz ve tevkîflerimizi de 'afv ediniz"* diye bendenize yalvardılarsa da keyfiyeti hemen Müdür Bey'e söyledim. Onun üzerine Müdür Bey çağırıp kendilerini tekdîr ü tevbîh eyledi.

Talebe-i mevcûdeye akşam üzerleri ne yolda me'zûniyet veriliyor?

Akşam üzerleri talebe-i mevcûde mektep önünde safbaşa oldukları hâlde her birinin mücâzât ve mükâfâtı tevdî' ü teblîğ olarak talebenin nehârî kısmı mu'âvinler istishâbıyla şehre götürülür. Cum'a geceleri yine mektep önünde hepsi safbaşa-i ihtirâm oldukları hâlde üç def'a *"Padişahım çok yaşa"* diye du'â ederler. Ve bu sırada trampite de çalınır. İşte o mu'âmele de böyledir.

Geçende intihâr etmek isteyen Ziyâ Efendi hakkında mektepçe ne ma'lûmâtınız vardır?

Onun hakkında bir ma'lûmâtım yoktur. Sebeb-i intihârını da bilmiyorum.

İfâdelerini oku da doğru ise mühürle.

Okudum, doğrudur. Fî 27 Kânunievvel Sene 310. Mühürlerim Mekteb-i İ'dâdî Birinci Mu'âvini İsmâ'il Hakkı

Müdür ve mu'âvin-i mûmâileyhümâ 'İrfân Bey'le Hakkı Efendi'nin işbu isticvâbları ma'rifet-i 'âcizânemizle icrâ kılınmıştır. Fî 27 Kânunievvel Sene 310. Ma'ârif Müdürü Vekîli 'Ali Murâd Tal'at, Mektûbî-i Vilâyet Remzi.

İkinci Belge [9 Ocak 1895]

[Antet] Diyarbekir Vilâyeti Mektûbî Kalemî 'aded 38

Huzûr-ı 'Âlî-i Cenâb-ı Sadâretpenâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Diyarbakir Mekteb-i İ‘dâdî-i Mülkîsi beşinci sınıf talebesinden ba‘zılarının mektepte makalât-ı gayri münâsibe tefevvühüne cür’et eyledikleri haber alınması üzerine sûret-i mahsûsada icrâ kılınan tahkîkatı mutazammın varaka-i isticvâba ‘aynen ve leffen ma‘rûz-ı huzûr-ı ‘âlî-i Sadâretpenâhîleri kılındı. Talebe-i mûmâileyhâdan ikisinin sâ’ika-i cehâletle vâki‘ olan tefevvuhâtı hâ’iz-i ehemmiyet olmamakla beraber haklarında mektepçe mu‘âmele-i cezâ’iyenin icrâ olunduğu tahkîkat-ı vâkı‘a netîcesinden anlaşılmış ise de sâye-i lutfvâye-i Hazret-i Hilâfetpenâhîde ni‘met-i ma‘ârife ve kemâl-i huzûr ü refâha mâlik olan ve nîk ü bedî lâyıkiyla fark ü temyîze muktedir olamayan şâkirdânı evzâ‘ ü harekât-ı tecâvüz-kârâneye imâleye sebep olabilecek efkâr ve mu‘âmelât-ı gayri marziyeden hemîşe tahzîr ü tecnîb ve dilhâh-ı ‘âlî vechile hüsnü hal ve harekete teşvîk ü tergîb eylemek mektep me‘mûrîn ve mu‘alliminin cümle-i vezâ’if-i mahsûsalarından olmasına binâ’en bu bâbda vilâyet ma‘ârif idâresinin nazar-ı dikkat-i kâmilesi ez-ser nev celp ile âmâl-ı hayr-iştimâl-i Cenâb-ı Cihânbanî dâ’ire-i selâmet-i bâhiresinde îfâ-yı vazîfeye i‘tinâ olunması bi’l-hassa tavsiye ve teblîğ edilmiş olmağla ‘arz-ı ma‘lûmâta cür’et kılındı. Her hâlde emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir. Fî 12 Receb Sene 312 ve fî 28 Kânunievvel sene 310. Bende Diyarbakir Vâlî Vekîli Mehmed Enîs ibn Sâlih.

DH-MKT 214-11 Gömleği

Birinci Belge [8 Mart 1894]

Evrak numarası 834/19; tesvidi tarihi 21 Şubat 309; tarih-i tebyizi Arabî Gurre-i Ramazan Sene 311; Rumî 24 Şubat 309.

Diyarbakir Vilâyet-i Celîlesine

Diyarbakir’de ikamete me‘mûr Necib Nâdir’in oraca ahlâk-ı İslâmiyeyi ifsâda çalışmakta ve leyl ü nehâr konsoloshânelerde rû’esâ-yı rûhâniye ve bir takım Ermeni eşhasla hafiyen mülâkat etmekte olduğundan ve maksad-ı mefsedetkârânesine ibtinâ’en kendisiyle â’ilesini yerli hükmünde mahallî cerîde-i nüfûsa kaydettirdikten bahisle mûmâileyhin oradan kaldırılması istid‘âsını ve ba‘zı ifâdeyi havî meşâyîh ve ‘ulemâ ve eşrâf ve sâ’ire taraflarından müte‘addid mühür ile alınan istid‘ânâme leffen irsâl kılınmış ve mûndericâtı vücûhla câlib-i nazar-ı dikkat olarak bu gibilerin ahvâl ü harekâtının ber gûne su’i-netîce tevîdine bâdî olamaması zımında hemîşe taht-ı tefîş ü nezâret-i zâbıtada bulundurulması lüzûmu bedîhi bulunmuş olmağla şu hâle ve me’âl-i ‘arzu hâle nazaran bi’t-tahkîk iktizâsının îfâ ve buraya da resmen ma‘lûmât i‘tâsı himem-i ‘aliyye-i âsâf-âneleri ferman buyrulması bâbında.

MF-MKT-221-40 Gömleği

Birinci belge [15 Temmuz 1894]

[Antet] Daire-i Sadaret-i ‘Uzmâ Mektubî Kalemi ‘aded 104

Ma‘ârif Nezâret-i Celîlesi’ne

Devletlû Efendim Hazretleri

Mukaddemâ Bulgaristan’da bir gazete te’sîsiyle hükûmet-i seniyye ‘aleyhinde neşriyâtta bulunmasından dolayı men‘-i mefâsidi zımnında Dersa‘âdet’e getirilerek bazı kaymakamlıklarda bulunmuş ve mu‘ahharan Diyarbekir’e i‘zâm kılınmış olan Necib Nadir Efendi hakkında Diyarbekir vilâyetinden meb‘ûs tahrîrâtın leffîyle Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’nden vârid olan tezkere üzerine mûmâileyhin yine münâsip bir kaymakamlığa ta‘yîni lede’l-istizân kendisinin islâh-ı hâl edip etmediği anlaşılacak üzere Nezâret-i Celîleleri’nce hâline münâsip bir hizmette istihdâmı şerefsâdır olan İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhî iktizâ-yı ‘âlîsinden bulunduğu Mâbeyn-i Hümâyûn icrâ-yı icâbına himmet buyrulması sıyâkında tezkere-i senâveri terkîm kılındı. Fî 11 Muharrem Sene 312 ve fî 3 Temmuz Sene 310. Sadrazam ve Yâver-i Ekrem Cevâd.

.....

İkinci Belge [30 Temmuz 1894]

Makam-ı Sâmi-i Cenâb-ı Sadâret-i ‘Uzmâ’ya

Ma‘rûz-ı ‘abd-ı ahkarlarıdır ki,

Düşündükçe kullarınca keşfi imkânsız olduğu anlaşılacak herhangi bir cürm-i mesnede mebnî Karapınar Kaymakamlığı’ndan infisâl ve Diyarbekir’de ikamet ettirildiğim iki seneyi tecâvüz ediyor. Burada birkaç mâh bulunduktan sonra kihân mihân ‘umûm me’mûrîn ve ahâli nezdinde tahakkuk eden hal-i mağduriyetim fî 31 Mayıs Sene 1309 tarih ve 30 numaralı Meclis-i İdâre-i Vilâyet mazbatasıyla huzûr-ı me‘âlîm-vüfûr-i Hazret-i Velî-ni‘amîlerine ‘arz ve şu tabaka-i zarûret ü sefâletten tahlîsim istirham olunması üzerine fî 24 Haziran Sene 309 tarih ve 11 numarayla cânib-i senû’l-cevânib-i Cenab-ı Sadaret-penâhîlerinden vilâyete tebliğ buyrulan emirnâme-i sâmiyede dâhil-i vilâyette hâl-i çâkerâneme cesbân bir me’mûriyet intihâbıyla inhâsî irâde buyrulmuş ve makam-ı vilâyetten Silvan kazâsı kaymakamlığına ta‘yîn-i bendegânem nasip eylediği fî 12 Temmuz Sene 309 tarihli telgrafname ile ‘arz olunmuşsa da kaymakamlık vekâletinde bulunmuş olan zâtın asâlet-i me’mûriyeti muhâberât-ı sabıkası üzerine o sırada bâ-İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Hilâfetpenâhî tasdîk buyrulmağla vilâyetin salifü’l-‘arz inhâsî cevapsız kaldığından bu cevapsızlık vilâyetçe cevâb-ı redd makamında telakki edilmiş ve öylece şu hal pür melâl-i kemterânem neticesiz bırakılmıştı. ‘Â’ile-i kesîre-i ‘abîdânemin gâile-i kebîre-i mü’ellimânesi havânın vahâmeti ve ma‘îşet-i bendegânemin mahsûs yevmiyenin killetiyle

tezâyüt eylediğinden fi 26 Nisan Sene 1310 tarih ve 20 numarayla vilâyetten Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne takdîm olunan inhâda tasrîhen tasdîk kılınmıştı. Bunca muhâberât-ı resmiye yine semeresiz kalmağla iştîdat-ı me'yûsiyet-i ahkarânemden başka bir şeye bâ'is olmamıştır. Ümid-i yegânem merhamet-i cihan-kıymet-i Cenâb-ı Sadâret-penâhîlerine inhisâr etmekle avâtıf-ı sâmiye-i Cenab-ı Veliyü'n-ni'amlarına müraca'atla ictisâr-ı tasdî'e mecbûriyet oluverdi. Sâ'ika-i sefâlet-i bî-nihâye ile husûl bulan şu mecbûriyetin dâmen-i 'afv-ı hâtemileriyle setrini kemâl-i tevessülle isti'taf ve mümkün ise ahass-ı memâlikin merâhimperverîlerinden olmak üzere Dersa'âdet'te değil ise vilâyât-ı şâhânenin her hangi birinde münâsip bir me'mûriyetle tesrîr-i 'abîdânemle önüne sedd-i sedîd çekilmiş bulunan istikbâl-ı kemterânemin girdâb-ı fenâdan tahlîsine ve burada olamazsa 'â'ile-i hakîre-i çâkerânemden kalan efrâdın akall-ı muhafaza-i hayâtı için havası mu'tedil olan Bursa, Eskişehir, Midilli, Rodos, Sakız, Halep, Şam, Humus merkezlerinden birine ikametgâhının tahvîline ve bu dahi tecvîz buyrulamazsa etibbâ ve edviye masârifiyle tehvîn-i ma'îşetime medâr olmak üzere yevmiye-i bendegâneme 30 Kuruş daha zammına müsâ'ade-i mekârim-'âde-i Cenâb-ı Veliü'n-ni'amîlerinin bî-diriğ buyrulmasını kemâl-i te'essürle istirhâm eylerim. Ol babda ve her halde emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 18 Temmuz Sene 1310. 'Abd-ı memlûkları Necîb Nâdir.

Üçüncü Belge [17 Eylül 1894]

Huzûr-ı Sâmi-i Hazret-i Sadâretpenâhî'ye

Ma'rûz-ı 'abd-ı ahkarlarıdır ki

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin 20 Ağustos 1310/1 Eylül 1894 târihiyle mü'errâh olup dünkü gün bura Ma'ârif Müdüriyeti tarafından kullarına tebliğ edilmiş emirnâmede hidemât-ı ma'ârifte istihdâm-ı memlûkânem İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Hilâfetpenâhî muktezâ-yı 'âlîsi bulunduğundan bahisle tercüme-i hâl-i çâkerâneme dâ'ir varaka-i musaddakanın tanzîm ve nezâret-i müşârünileyhâ'ya takdîm kılınması için müdüriyet-i mezkûreye teslîmi lüzûmu gösterilmekle berâber Diyarbekir İ'dâdîsi'nde iktidâr-ı nâçizânemle mütenâsip hangi dersler münhal olduğunun müdüriyetten Cânib-i Celîl-i Nezâretpenâhî'ye iş'ârı emr ü irâde buyrulmuştur. Şu ictisârname-i kemterânem hâk-ı pâ-yı mekârim-ihtivâ-yı velî-ni'amîye bi't-takdîm netîcesi alınıncaya değin derece-i kusvâyı bulmuş olan zarûret-i çâkerânemin bir müddet olsun def'i için Fransızca dersinin burada münhal olduğundan ta'yînimi nezâretten telgrafla istirhâma mecbûriyet elvermiş ise de bendeleri sâye-i ma'ârifvâye-i Cenâb-ı Padişâhî'de mekâtib-i i'dâdîyede tadrîs edilmekte bulunan 'ulûm ve funûnun her birini tadrîse muktedir bulunduğum Ma'ârif Nezâreti devâ'irince müselleme ve Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de müseccel olduğu gibi Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de lisân-ı mâderzâdim olan 'Arapça ile Türkçe ve Fransızca ve bilâhiri (?) riyâziyât ile tabî'iyâta ihtisâs-ı tâmm-ı kemterânem münker değildir. Ma'mâfih ta'cîz

derecesine varmış ve ilcâât-ı zarûretten ileri gelmiş olan mürâca‘ât-ı mütevâliye-i bendegânem ‘âile-i hakîre-i fakîrânemi mahvetmekte bulunan Diyarbekir’in vahâmet-i havâsından ve sebeb-i hakîkisini hakîkaten bilemediğim “ikamete me’ mûr”luk kayd-ı şedidinden rehâyâb olabilmek ümidiyle idüğünün evvelce ‘arzına cür’et kılınmağla kullarının hem bu cezâ-yı muzâ‘aftan kurtarılması hem “derslerde bugün münhal yoktur, öbür gün şu münhal dersleri müdürler alacaklar” gibi sözlerinde bulunacak olan ma‘ârif müdürlerinin taht-ı merhametlerinde bırakılmaması hem de Hazîne-i Celîle-i Devlet’ten ihsân buyrulacak bir ma‘âş-ı kâfînin kâffesi edâ eyleyeceğim hidemâta mukabil bulunması için havası mu‘tedil herhangi bir vilâyet ma‘ârif müdürlüğüne ta’yînine müsâ‘ade buyrulması istihâmına ictisâr olunur. Bu bâbda emrû fermân Hazreti men lehü’l-emrindir. Fî 5 Eylül Sene 1310. Diyarbekir’de ikamete me’ mûr Karapınar Kaymakam-ı sâbıkı kulları Necîb Nâdir.

Dördüncü Belge [23 Ekim1894]

Huzûr-ı lâmi‘-n-nûr-ı Hazret-i Sadâretpenâhî’ye

Ma‘rûz-ı ‘abd-ı memlûkânemdir ki

Nezd-i merâhimvefd-i Cenâb-ı Velî’n-ni‘amîlerinde tahakkuk eden mağdûriyet-i bendegâneme merhameten hâk-pâ-yı mekârim-ihtivâ-yı Hazret-i Velî’n-ni‘am-ı A‘zâmî’ye olunan ‘arz üzerine şeref-ta‘allûk ve fî 4 Temmuz 1310 târîhli ve 104 numaralı tezkire-i sâmiyeleriyle Ma‘ârif Nezâret-i Celîlesi’ne teblîğ buyrulan İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Hilâfetpenâhî hükm-i münîfince hâl-i nâçizâneme münâsip bir me’ mûriyette istihdâm takarrur eylemiş olmasına binâ’en Diyarbekir havâsıyla efrâd-ı ‘â’ile-i ‘abîdânem imtizâç edemediğinden başka bir vilâyet ma‘ârif müdürlüğüne ta’yînimle ihyâ buyrulmaklığım hakkında vuku‘bulan mürâca‘ât-ı mütevâliye-i çâkerânemin henüz bir netîcesine destres olunamadığı şimdilik Diyarbekir’de kalmaklığım tensîp buyrulmuş olmasından ileri geldiği anlaşılıyor. Geçenlerde Diyarbekir Ma‘ârif Müdürü Mehmed ‘Ali Efendi buraya ‘avdet etmemek üzere me’zûniyetle Dersa‘âdet’e giderken ma‘ârif kat’an intisâbı olmayıp daha bu sene Meclis-i İdâre’nin kâtib-i selâseliğinden her nasılsa Beledî Riyâseti’ne geçmiş bulunan Tal‘at Efendi’yi tevkîl eylediğinden münhal demek olan ve değılse bile bugün yarın münhal olacağı tahakkuk edecek bulunan bura Ma‘ârif Müdürlüğü’ne müsâ‘ade-i sâmiye-i Cenâb-ı Velî’n-ni‘amîlerinin bî-dirîğ buyrulması bâbında ve her hâlde emrû fermân hazreti men lehü’l-emrindir. Fî 11 Teşrinievvel Sene 1310. Diyarbekir’de ikamete me’ mûr Karapınar Kaymakam-ı esbakı bende Necîb Nâdir.

Beşinci Belge [14 Mart 1895]

Huzûr-ı ‘Âli-i Cenab-ı Nezâretpenâhî’ye

Diyânet ve Devlet ‘aleyhindeki efkâr ü ahvâlinden dolayı birçok yerlerden tard ü teb‘îd olunduktan sonra nihâyet bir daha me’mûriyette bulunup da tıynet-i haysiyesindeki mâye-i fesâd ü seyyiâtı hiç olmazsa bir makam-ı resmîden izhar ü ibraza fırsat-yâb olmasın maksadıyla ve 30 Kuruş yevmiye ile Diyarbekir’e gönderilen Necib Nâdir Efendi’nin ma‘ârif hidemâtında ahvâli tecrübe olunmak üzere ‘uhde-i ‘âcizânemde bulunan Diyarbekir Ma‘ârif Müdürlüğü’ne ta’yîni husûsunun Bâb-ı Âli cânib-i sâmisinden Nezâret-i Celileleri’ne sırreten ba’dı uhra iş‘âr buyurulduğunu istihbar eyledim. Ma‘ârif hidemâtında ahvâli tecrübe olunacak olan bu Necib Nâdir Efendi’nin Mekteb-i Mülkiye mubassırlığında ve mu’ahharan Varna Mekteb-i Rüşdiyesi mu‘allimliğinde iken matbû‘ât-ı âlem ile teşhîr olunan ef‘âl-i mezmûme sahibi, zât-ı vükelâ-yı Devlet ve istiklal-i memleket ‘aleyhinde bir aralık Varna’da neşr olunan menfûr “*Varna Postası*” nam gazetenin muharriri, müteveffâ Prens Aleksandr’ın çıkardığı Filibe İhtilali’nin Bulgarlardan ziyâde müşevvik ve meddâhı, Belova ve Akarel meselesinde “*Eyâ lâ-Türkî*” nidâsıyla Saltanat-ı Seniyye ‘aleyhindeki sû’-i efkârını izhârdan sonra Bulgarların istiklâline idâre-i ikdâm eden o paşanın ser-firâzı, Beyrut Defter-i Hakani me’mûrluğundan tahvîl-i sıklet eylediği, Safed, Akka kaymakamlığında iken havza-i mezkûredeki ahali arasında çıkardığı uygunsuzluk cihetiyle mahfûzen Konya’ya teb‘îd olunmuş, Safed kaymakamı, Konya vilâyetindeki Karapınar kaymakamlığından yine Diyarbekir’e def‘ olunan ve orada da rahat durmayıp havâli-i Necd’de icrâ-yı hükûmet eden meşhur İbnü’r-Reşid’i muhâbereten idlâle ve bir takım müfteriyât ile Devlet’ten tenfire tasaddi ettiğini ve mecâlis-i husûsiyede Devlet ‘aleyhindeki husûmetini ve hükûmet-i ‘Osmâniye’nin eyâdî-i ‘Urbân’a geçmesi hakkındaki şiddet-i arzusunu izhâr ederek Diyarbekir hükûmet-i mahalliyesinin dahî nazar-ı dikkat ü iştibâhını celb eyleyen kâh Bulgar hâdimi, kâh ‘Arap politikacısı bir adam olduğuna göre iki üç yüz bin nüfusun ahval-i ma‘neviye ve fikriyelerine terbiye-gâh olacak yüzlerce mekâtibin merci’i olan bir Vilâyet Ma‘ârif Müdürlüğü’ne ne mertebe bigâne olduğu ve mütevâliyen Ma‘ârif Müdürlüğü’nü istid‘âdan bir maksadı da Hazine-i Celile-i Devlet’ten bi-gayri hakkın ve bilâ-hidmetin şehriye aldığı 900 Kuruş ma‘âş ile tesviye edemediği isrâfât-ı esefhânesine bir karşılık bulmak ve seyyiâtına bir mertebe daha germi vermekten ibâret bulunduğu âşikâr olduğundan merkûm Ma‘ârif Müdüriyeti’ni, mektep mu‘allimliği değil hatta ma‘ârif odacılığında bile istihdâm olunmamak hem ‘uhde-i sadâkat ü hamiyete müteretteb ve hem rıza-yı ‘âlî-i Padişahî ve müte‘addid irâdât-ı hükûm-gâyât-ı Cenâb-ı Şehriyârî’ye bir vech-i etemm muvâfik ü münâsip bir vazîfe-i mukaddesedir. Hatta daha geçenlerde hasbe’z-zarûre Diyarbekir Mekteb-i İ‘dâdîsi Ma‘lûmât-ı Fenniye mu‘allimliğine ta’yîn olduğu günden bir iki hafta sonra talebeden ba‘zılarını “*Padişahım çok yaşa*” du‘â-yı mefrûzû’l-edâsını ‘adem-i îrâda ve ‘ulûm-ı diniye mu‘allimine karşı “*Melâ’ike vardır diyorsun ama hani ya bize göster*” sû‘âlini vaz‘ına hafiyen teşvikle bâ‘is olduğu vak‘a-i menfûre ma‘lûmeden ve bilahare bu vak‘ayı bin türlü tezvîrât ü teşvîşâtla mezc edip Mâbeyn-i Hümayun-ı Cenâb-ı Mülûkâne’ye ve Dördüncü Ordu Müşirliği’ne “*fakat imzâsını ketm etmek şartıyla*” ‘arz ederek bir çok makamâtı beyhûde işgal ve teşvîş-i ezhânla iştigal eylesmesinden Ma‘ârif Müdürlüğü’ne geçtikten sonra mezra‘a-i efkâr-ı etfâle ne yolda tohum-efşân-ı fesât olacağı şimdiden tezâhür eden ve mezkûr Ma‘lûmât-ı Fenniye mu‘allimliğinden dahî bir dakika evvel ihrâcî derece-i elzemiyette bulunan bu adamın tercüme-i hâline müteallik olarak

kısmen ‘arz eylediğim ahvâlden bir takımı Nezâret-i Celîleleri’nce ve bir takımı Konya ve Beyrut Vilayetleri’nce ‘ale-vechi’t-tafsîl ma‘lûm olduktan başka Diyarbekir’deki ahvâli de makam-ı Vilâyet-i müşârûnileyhâdan istîzâh buyrulursa kemâ-hüve’l-matlûb ta‘ayyün eder. Âb ü havâsıyla ‘adem-i imtizâc-ı çâkerânemi defa‘ât-ı ‘adîde ile tahrîren hâk-pây-ı sâmi-i çâker-perverîlerine ‘arz eyledim. Diyarbekir’e i‘âde olunmayarak burada bir işle kayrılacağıma kaviyyen ümitvâr olduğum cihetle bu sûretle tasdî-i ser-i ‘âli-i ifhâmîlerine mücâseret-i ‘âcizânem Diyarbekir Ma‘ârif Müdürlüğü’nü elden kaçırmak maksadına mübtenî değil belki Zât-ı Sadakat-simât-ı Düstûrîlerini isnâd veya mübalağadan âri olan hakayık-ı meşrûhadan haberdâr eylemek ve öyle bir şahsın resmen olsun icrâ-yı hizmet etmesine meydan verdirmemek emel-i hâlisinden mütevellid olduğundan mazhar-ı ‘afv-ı sâmi-i hakşinâsîleri buyurulacağı hakkındaki ümid-i kemterânem vâsık ve ber-kemâldir. Mamafih bu bapta hakk-ı âcizânemde sudûr edecek emr-i âlî-i Nezâret-penâhîlerine gelince bunu ‘ayn-ı ‘adâlet ve mahz-ı lutf ü inâyet bilerek muktezâsıyla hareket etmeyi akdem vezâ’if-i ‘âcizânemden bildiğimi ve merhamet-i celîle-i dâverânelerini kendime şeffî ü zahîr ittihaz ettiğimi ‘arzla [okunamadı] olurum. Olbabda emr ü fermân hazreti men lehü’l-emrindir. Fî 2 Mart 311 [Mehmed Ali Aynî].

¹ Bu makalenin hazırlanması sırasında etkin bir şekilde faydalandığım Başbakanlık Osmanlı Arşivi yönetimine ve Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Kütüphanesi’ne teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca metin taslağını okuyarak makaleye bulunduğu katkılar dolayısıyla dostum Senail Özkan’a minnetimi ifade etmek istiyorum.

² BOA YMTV 49-107 (sur dışında havadar mevkide).

³ *Salnâme-i Diyarbekir. Sene 1300. Def‘a 10*. Kaynak: *Diyarbakır Salnâmeleri*. Üçüncü cilt. 1286-1323 (1869-1905) (İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999), 170.

⁴ Öğrencilerin zorunlu tutuldukları *Padişahım çok yaşa* sloganı resmi belgelerde “dua” olarak tarif ediliyor. II. Abdülhamid’e sadakatı güçlendirmek amacıyla mecburi kılınan bu uygulamaya “dua” denmesi padişaha bağlılığa ne denli dinselliğe yaklaşan bir değer atfedildiğini gösteriyor.

⁵ M. Orhan Okay: “Gökalp, Ziya”, *TDV İslam Ansiklopedisi* Cilt 14 (İstanbul: İSAM, 1996), 124.

⁶ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*. Cilt 1 (İstanbul: Şehir Matbaası, 1957), 179; Okay, “Gökalp, Ziya”, 124.

⁷ Ziya Gökalp’ın çocukluğuna dair bkz. Okay, “Gökalp, Ziya”, 124. Ayrıca bkz. Enver Behnan Şapolyo: *Ziya Gökalp. İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi* (İstanbul: Güven Basımevi, 1943); M. Emin Erişirgil: *Bir Fikir Adamının Romanı. Ziya Gökalp* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1951); Alâaddin Korkmaz: *Ziya Gökalp. Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 18-26.

⁸ Uriel Heyd: *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (London: Luzac & Company Ltd, 1950), 23; Kırzioğlu M. Fahrettin: *Yazılı Vesikalara Göre: Ziyagökalp Müzesi ve Ziya Gökalp* (İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1956), 73-74.

⁹ Heyd, *Foundations*, 22; Korkmaz, *Ziya Gökalp*, 18.

¹⁰ Şapolyo, *Ziya Gökalp*, 75.

¹¹ Beysanoğlu: *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 183.

¹² Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 180; Korkmaz, *Ziya Gökalp*, 19-20.

¹³ Kırzioğlu, *Yazılı Vesikalara Göre*, 74.

¹⁴ Heyd, *Foundations*, 23; Korkmaz, *Ziya Gökalp*, 20.

¹⁵ Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 185.

¹⁶ Mehmet Ali Aynî: “Ziya Gökalp’ın Diyarbakırdeki Talebeliği”, *İş Mecmuası* Sayı 39/40; Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 184; Şevket Beysanoğlu: *Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp’in İlk Yazı Hayatı 1894-1909* (İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1956), 8-9; Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, 32; “Kara Amid”, s.104-106’ya atfen Kırzioğlu, *Yazılı Vesikalara Göre*, 74; Heyd, *Foundations*, 23.

¹⁷ Ziya Gökalp: “Müntezir ve Mute‘azzî Müeyyideler”, *Yeni Mecmua* (Sayı 42)’den aktaran Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat*, 182.

¹⁸ Heyd, *Foundations*, 24.

¹⁹ Ali Nüzhet Göksel: *Ziya Gökalp ve Çınaraltı* (İstanbul: İkbâl Kitabevi, 1939), 8.

²⁰ Kırzioğlu, *Yazılı Vesikalara Göre*, 74.

²¹ Ziya Gökalp: “Mektepte Cumhuriyet İlânı”, *Cumhuriyet* (18 Ekim-21 Ekim 1924)’e atfen Şevket Beysanoğlu: “Ziya Gökalp’in Diyarbakır’daki İlk Çalışmaları”, *Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri (23 Mart 1986)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları, 1986), 75-76. Gökalp’in *Cumhuriyet*’teki bu makalesinin tümü için bkz. Korkmaz, *Ziya Gökalp*, 48-55.

²² Korkmaz, *Ziya Gökalp*, 48.

²³ Korkmaz, *Ziya Gökalp*, 49-51.

²⁴ Korkmaz, *Ziya Gökalp*, 52-55.

²⁵ Beysanoğlu, *İlk Yazı Hayatı*, 19-20.

²⁶ Şapolyo, *Ziya Gökalp*, 21-23; Heyd, *Foundations*, 25.

²⁷ Heyd, *Foundations*, 26.

²⁸ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, 36-38.

-
- ²⁹ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, 38-39.
- ³⁰ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, 40.
- ³¹ Şapolyo, *Ziya Gökalp*, 30; Heyd, *Foundations*, 26.
- ³² Beysanoğlu, *İlk Yazı Hayatı*, 11.
- ³³ Kırzioğlu, *Yazılı Vesikalara Göre*, 51, 75.
- ³⁴ Hikmet Tanyu: *Ziya Gökalp'in Kronolojisi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 14.
- ³⁵ Korkmaz, *Ziya Gökalp*, 25.
- ³⁶ Cavit Orhan Tütengil: *Ziya Gökalp Üzerine Notlar* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1964), 6-7.
- ³⁷ Şevket Beysanoğlu: *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*. 2. Cilt (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1998), 726.
- ³⁸ Kırzioğlu, *Yazılı Vesikalara Göre*, 74-75.
- ³⁹ Okay, "Gökalp, Ziya", 124.
- ⁴⁰ Tarık Zafer Tunaya: *Türkiye'de Siyasal Partiler*. Birinci Cilt. İkinci Baskı (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984), 131-135.
- ⁴¹ Hasan Taner Kerimoğlu: "II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: *Hukuk-ı Umumiye*", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* (İzmir), VIII/18-19 (2009/Bahar-Güz), 21-23.
- ⁴² Münir Süleyman Çapanoğlu: *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1964), 31.
- ⁴³ BOA Sicill-i Umumi DH.SAİD. 194 /69-70 ve 180/299.
- ⁴⁴ Muallim Ömer Naci (1849-1893) için bkz. Abdullah Uçman: "Muallim Nâci", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30. Cilt (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 315-317; Seyyid Ali Vasfi Efendi (ö. 1896) için bkz. Bursalı Mehmed Tahir: *Osmanlı Müellifleri*. 2.Cilt. Haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 432; Şerif Abdülkerim Sabit Bey (1863-1912) için bkz. Mehmed Zeki Pakalın: *Sicill-i Osmanî Zeyli*. 1. Cilt. Haz. Mehmet Metin Hülagü (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 135-138.
- ⁴⁵ Kırzioğlu, *Yazılı Vesikalara Göre*, 74.
- ⁴⁶ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, 17-18.
- ⁴⁷ Yukarıda 3 numaralı dipnota bkz.
- ⁴⁸ *Salname-i Vilâyet-i Diyarbekir. 1312 Sene-i Hicriyesine Mahsûs. Def'a 14* (Matba'a-i Vilâyetde tab' olunmuştur), 49.
- ⁴⁹ Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 192.
- ⁵⁰ Heyd, *Foundations*, 22.

⁵¹ Hikmet Dizdaroğlu: *Ziya Gökalkp Üzerinde Araştırmalar* (Ankara: Aslımlar Matbaası, 1981), 22.

⁵² Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 185, 346.

⁵³ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romani*, 46-47.

⁵⁴ Bu konuda bkz. Selçuk Akşın Somel: *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim, 2010), 165.

⁵⁵ Korkmaz, Gökalkp'in anlatımının mübalağalı olduğunu ileri sürerek hadisenin o şekilde cereyan ettiğine şüpheyle bakmaktadır. Bkz. Korkmaz, *Ziya Gokalp*, 48.

⁵⁶ Korkmaz, söz konusu maarif müdürünün Mehmed Ali Aynî olduğunu ileri sürüyor. Ancak soruşturma belgeleri bu savı yalanlamaktadır. Bkz. Korkmaz, *Ziya Gökalkp*, 22.

⁵⁷ Mehmet Ali Aynî: *Hatıraları. Canlı Tarihler: 2* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945).